

T.C.

HİTİT ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

**TÜRK FELSEFESİNİN TEMEL KAYNAĞI OLARAK
ORHUN ANITLARI**

Yüksek Lisans Tezi

Fatih Sururi ERDEM

Çorum-2022

**TÜRK FELSEFESİNİN TEMEL KAYNAĞI OLARAK
ORHUN ANITLARI**

Fatih Sururi ERDEM

**Hitit Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü
Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı**

Yüksek Lisans Tezi

TEZ DANIŞMANI

Prof. Dr. Aygün AKYOL

Çorum- 2022

Fatih Sururi Erdem tarafından hazırlanan “Türk Felsefesinin Temel Kaynağı Olarak Orhun Anıtları” başlıklı bu çalışma, 20/01/2022 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği / oyçokluğu ile başarılı bulunarak yüksek lisans / doktora / sanatta yeterlilik tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU

.....

Prof. Dr. Aygün AKYOL

.....

Prof. Dr. Mevlüt UYANIK

.....

Hitit Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yönetim Kurulunun .../.../..... tarih ve sayılı kararı ile Fatih Sururi ERDEM'in Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalında Yüksek Lisans/Doktora derecesi alması onanmıştır.

Prof. Dr. Muhammed Asif Yoldaş

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

TEZ BİLDİRİMİ

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yapıldığını beyan ederim.

Fatih Sururi ERDEM

TÜRK FELSEFESİNİN TEMEL KAYNAĞI OLARAK ORHUN ANITLARI

Fatih Sururi ERDEM

ORCID: 0000-0001-6089-8391

HİTİT ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

Yüksek Lisans Tezi

Ocak 2022

ÖZET

Göktürkler devrinde Bilge Kağan, Köl Tigin ve Bilge Tonyukuk adına yazılan Orhun Anıtları (720-735) Orta Asya coğrafyasında doğan uygarlıkların gelişim tarihini ortaya koymada önemli bir konuma sahiptir.

Bu nedenle tezimizin konusu, dini, ahlaki, siyasi ve kültürel anlamda birçok hususta öncü olan bu eşsiz eserin Türk felsefesinin de temel kaynağı olduğu düşüncesinden hareket etmektedir.

Çalışmamızda Orhun Anıtlarının Türk Tarihi ve kültürü açısından önemini ele alarak kadim Türk kültürünün İslam'ın kabulünden sonra nasıl devam ettiği, felsefi ve düşünsel arka planımıza nasıl yansıdığı değerlendirilmektedir. Türkistan/Atayurt ve Türkiye/Anayurt kültürel sürekliliğini "Felsefeyi Anadolu'da Yeniden Yurtlandırmak" bağlamında incelendi.

Orhun Anıtlarında yer alan temel kavramların, siyasi, ahlaki, ailevi ve dini anlamda günümüz açısından ne ifade ettiği ele alınmıştır. Bu noktada Orhun Anıtlarının Türk Felsefesinin ve Türk tefekkürünün ilk metni olmasından hareketle Felsefeyi Anadolu'da Yurtlandırma noktasındaki rolüne ve önemine de değinilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Felsefe, Türk felsefesi, Göktürkler, Orhun Anıtları

Bilim Kodu: 60207

ORKHON MONUMENTS AS THE MAIN SOURCE OF TURKISH PHILOSOPHY

Fatih Sururi ERDEM

ORCID: 0000-0001-6089-8391

HITIT UNIVERSITY

GRADUATE SCHOOL

Master of Science Thesis

January 2022

ABSTRACT

Orkhon Monuments (720-735) written in the name of Bilge Kağan, Köl Tigin and Bilge Tonyukuk during the Göktürks period have an important place in terms of shedding light on the development history of civilizations born in Central Asia. For this reason, the subject of our thesis is based on the idea that this unique work, which is a pioneer in many matters in religious, moral, political and cultural terms, is also the main source of Turkish philosophy.

In our study, by considering the importance of Orkhon Monuments in terms of Turkish History and culture, it is evaluated how the ancient Turkish culture continued after the adoption of Islam and how it reflected on our philosophical and intellectual background. What the basic concepts in the Orkhon Monuments mean in terms of political, moral, familial and religious terms are discussed.

At this point, starting from the fact that Orkhon Monuments are the first text of Turkish Philosophy and Turkish contemplation, the role and importance of Philosophy in Anatolia has been mentioned.

Keywords: Philosophy, Turkish philosophy, Göktürks, Orkhon Monuments.

Science Code: 60207

KISALTMALAR

a.g.e.	Adı geçen eser
a.g.t.	Adı geçen tez
a.g.m.	Adı geçen makale
akt.	Aktaran
AÜ	Atatürk Üniversitesi
BY	Batı Yüzü
bkz.	Bakınız
c.	Cilt
çev.	Çeviren
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
DY	Doğu Yüzü
ed.	Editör
GY	Güney Yüzü
KY	Kuzey Yüzü
mad.	Madde
MEB	Milli Eğitim Bakanlığı
neşr.	Neşreden
S.	Sayı
tahk.	Tahkik
terc.	Tercüme
TDK	Türk Dil Kurumu
TTK	Türk Tarih Kurumu
Y.	Yıl
Yay.	Yayımları

TEŞEKKÜR

Emanet ettikleri ülkünün birer ölümsüz örneği olan Orhun Anıtlarını yükselten büyük hükümdar Bilge Kağan'ın, kardeşi Kültigin'in, vezirleri Bilge Tonyukuk'un aziz hatıralarını saygıyla yad ediyorum. "Felsefeyi Anadolu'da Yeniden Yurtlandırmak" projesi bağlamında Orhun Anıtları üzerine yaptığım incelemeler, araştırmalar ve çalışmalarım neticesinde hazırlamış olduğum tez sürecine önemli ölçüde faydası olan, Anayurt-Atayurt irtibatı noktasındaki düşüncelerini paylaşan, öğrencileri olmaktan gurur duyduğum ve tecrübelerinden faydalandığım kıymetli hocalarım Prof. Dr. Mevlüt Uyanık ve Prof. Dr. Aygün Akyol'a, sevgi ve saygı çerçevesinde büyük bir içtenlikle minnetlerimi sunarım. Diğer taraftan, çalışmalarım sırasında destek veren Av. Numan Tayfun Erdem ve kıymetli eşi Fatma Betül Erdem'e teşekkür ederim. Akabinde, tez süreci de dahil olmak üzere her zaman yanımda olan kıymetli eşime ve maddi ve manevi desteklerini esirgemeyen değerli aileme teşekkürü bir borç bilirim.

Fatih Sururi ERDEM

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖZET	v
ABSTRACT	vi
KISALTMALAR	vii
İÇİNDEKİLER	viii
GİRİŞ	1
1. BÖLÜM	
ORHUN ABİDELERİNİN TARİHİ ÖNEMİ VE DEĞERİ	
1.1. Orhun Anıtları ve Tarihsel Arka Planı	13
1.1.1.Orhun Anıtları'nın Yazarları	16
1.1.2. Orhun Anıtlarının Yazılış Sebebi	16
1.1.3. Orhun Anıtlarının Günümüze Ulaşma Süreci	17
1.1.4. Orhun Anıtlarının Türk Tarihi Açısından Önemi	19
1.1.5. Orhun Anıtlarının Türk Dili Açısından Önemi	23
1.2. Orhun/Göktürk Anıtları	24
1.2.1. Kül Tigin Yazıtı	25
1.2.2. Bilge Kağan Yazıtı	26
1.2.3. Tonyukuk Yazıtı	27
2. BÖLÜM	
TÜRK KÜLTÜR VE MEDENİYETİ AÇISINDAN ORHUN ANITLARI	
2.1. Türk Felsefesi Açısından Orhun Anıtları	28
2.1.1. Orhun Anıtlarında Siyaset	30
2.1.2. Orhun Anıtlarında Birey/Ahlak Tasavvuru	41
2.1.3. Orhun Anıtlarında Aile Tasavvuru	43
2.1.4. Orhun Anıtlarında Din Tasavvuru	46
2.2. Felsefeyi Anadolu'da Yurtlandırma Projesi Bağlamında Orhun Anıtları	50
2.2.1. Atayurt Anayurt İrtibatı Bakımından Orhun Anıtları	52
2.2.2. Farabi'nin (Düşüncesinin) Kültürel Arka Planı Olarak Orhun Anıtları	53
SONUÇ	63
KAYNAKÇA	65

GİRİŞ

TÜRKİSTAN-TÜRKİYE İRTİBATININ FELSEFİ TEMELLERİ

Hayatın amacı ve anlamıyla ilgili sorulara cevap arayan felsefe, insan hayatıyla ilgili yorum ve değerlendirmelerini, bir sistem/dünya görüşü ve hayat felsefesi şeklinde ifade eder. Bu manada felsefe, bir bakış açısı ve dünya düzeni bağlantıları noktasından hareketle bireylerin bilgi, inanç ve ideallerini düzenler. Hayatın anlamı sorusuna farklı insanların, farklı çağ ve zamanlardaki değerlendirmelerini ortaya koymaya çalışır.¹ Bu yönüyle felsefe aslında geçmişten geleceğe tarihsel bir düşünce aktarımı ve değerlendirmesidir.

Konumuz açısından Atayurt/Türkistan² coğrafyasında ortaya çıkan ve günümüzde de Anadolu'da hala etkisini sürdüren felsefi düşünce sistemi de aslında kültürel köklerimizde şifrelerini barındıran bir cevher gibidir. Bu cevherin ortaya çıkarılması ise "Felsefeyi Anadolu'da Yeniden Yurtlandırmak" ve "Yeniden Bir Türk Medeniyeti Tasavvuru"³ ile mümkün olabilir. Bu sayede Türkistan/Atayurt ve Türkiye/Anayurt kültürel sürekliliği ve Türk felsefesinin kökenleri ortaya konulabilir.

Keklik'in de ifade ettiği üzere, sanatımızda, tarihimizde ve kültürümüzde İslam'ın izleri olduğu gibi Türk filozoflarının üzerinde de bu izler vardır. Bu sayede bugün kabul gören felsefeyi uygulayabilmekteyiz. Bu nedenle Türk felsefesi, Türk sanatına, Türk tarihine ve Türk diline paralel olacaktır ve olmalıdır.⁴ Dolayısıyla hâlihazırda bir Türk felsefesi vardır ve bu düşüncenin tarihi altyapısının ortaya konularak yeni nesillere sunulması gerekmektedir.

Bu tasavvur, yüzyıllardan beri süregelen farklı dil, ırk ve dini anlayışlara sahip insanlara esenlik ve barışı sağlayan İslam dini ve medeniyetinin, şimdilerde içinde bulunduğu yitip konumdan yeniden diriltmesini amaçlar. Bu açıdan bakıldığında; unutulmuş medeniyetimizin başlangıç kodlarını Atayurt ve Anayurt ekseninde, yeniden keşfederek güncel sorunlara faydalı çözümler ortaya çıkaracak bir bilgi, bilim ve felsefesi hayali oluşturmak ve bunları harekete geçirmek anlamında çaba sarf etmek gerekmektedir.⁵

¹ Mevlüt Uyanık, *Felsefi Düşünceye Çağrı*, (Ankara: Elis Yayınları, 2012), 20.

² İran'ın Horasan bölgesinden başlayarak Kuzey Afganistan dâhil Pamir ve Hindukuş-Kunlun (Karanlık) dağlarının kuzey eteklerinden Çin'in Tun-huang bölgesine kadar uzanan, oradan Mançurya'nın batısına ulaşan, Moğolistan'la birlikte Güney Sibiry'a'nın tamamını içine alan, batıda Ural dağları ile Volga ırmağının Hazar denizine ulaştığı noktaya kadar devam eden geniş bir alanı içerir. Bu bölgenin tarihî kaynaklardaki adı 19. asır ortalarına kadar Türk yurdu anlamına gelen Türkistan'dır. Ahmet Taşağıl, "Türkistan", İslam Ansiklopedisi, C. 41, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2012), 556.

³ Mevlüt Uyanık, *Felsefeyi Anadolu'da Yeniden Yurtlandırmak*, (Eskişehir: Kırmızılar Yayıncılık, 2020), 15-291.

⁴ Nihat Keklik, *Türkler ve Felsefe*, (İstanbul: Fatih Yayınevi Matbaası, 1986), 6; Hakan Poyraz, "Türk Felsefesi: İmkândan Gerçekliğe", *Türk Yurdu Dergisi*, (2011), C. 31, S. 283, 121.

⁵ Mevlüt Uyanık, "Yeni Bir Türk-İslam Medeniyeti Tasavvuru İçin Hoca Ahmed-i Yesevi ve Yönteminin Önemi", *Diyanet İlmî Dergi*, C. 52, S. 4, Ekim/Kasım/Aralık (2016), 196.

Bu noktada bir diğere önemli unsur da inanç alanıdır. İbn Haldun'un düşüncesi açısından da bir topluluğun aidiyet olgusunu geniş bir topluluğa intikal ettirmesi , aidiyet olgusuna dönüştürmede güçlü bir yoldur. Bu bağlamda; Türkistan coğrafyasında İslam'ın genelliği ve mensuplarına İslam çatısı altında sunduğu koruyuculuk ve güvenliğin, asabiye olgusunun devamlılığı ve istikrarlılığı için son derece önemli olduğu görülür.⁶

Bu durum hiç şüphesiz aynı duygu dünyasını paylaşan Türk milletlerinin tamamını içine alır. Kolektif aksiyon; asabiyeeye sahip olan topluluğun, bu topluluğa ait üyesinin şahsında gerçekleşecek, yaşayacağı veya yaşadığı olayların neticesinde oluşabilecek durumlarla ilgili koruma altına almasını, arkasında durmasını ve toplam çabanın sonucunda aidiyeti olan grubun hayatını devam ettirebilmesini amaçlar.⁷ İbn Haldun, akraba topluluklarında herhangi bir ihtiyaç duymadan asabiyeenin mevcut olduğunu ileri sürer ve bunu da bir topluluğa bağlılık olarak adlandırır. Ona göre asabiyet yalnızca nesep birliğinden veya o anlamdaki diğere bir şeyden hâsıl olan bir unsurdur. ⁸ Asabiyeeyi daha büyük bir toplumsal birime devretmenin esas muharriki ise müellife göre dindir.⁹

Nitekim tarih akışı içinde devletler kuran Türkler, Müslüman olduktan sonra varoluşunu dini ideallerle temellendirmeye başlamıştır. Fatımi hanedanı ile Abbasi halifeliği arasındaki çekişmede Selçukluların Abbasi halifesini desteklemesinde, Anadolu'ya saldıran Haçlı ve Moğollara karşı verilen zorlu mücadelede yine bu dini kaygılar etkin rol oynamıştır.¹⁰

Yusuf Has Hacip'in eseri olan *Kutadgu Bilig*'de Türk milletinin İslam dini ile tanışması, İslam medeniyeti ile bütünleşmesi ve temel esaslarını benimsemesinde aktif bir rol üstlendiğini göstermektedir. Nitekim onun hükümdara yüklediği temel görevlerden birisi hükümdarın yeni yerlere ulaşmak suretiyle fethederek İslamiyet'i yaymasıdır. *Kutadgu Bilig*'de Bey, kişiye İslamiyet'in kapılarını insanlığa açıp, Şeriatı insanlara yayması istenmektedir ve bu nedenle yetkin ve itibar sahibi bir hükümdar olabileceği vurgulanır.¹¹

Atayurt ve Anayurt irtibatının kültürel kodları Türkistan coğrafyasının kültüründe filizlenmiş ve tarihteki Türk devletlerinin ana yapısını oluşturan¹² Farabi gibi âlimlerden hareketle araştırılmalıdır. Hanefi fıkhi ve Maturidi itikadıyla başlayan resmi İslam olgusunu halka

⁶ İbn Haldun, *Mukaddime*, çev.: Zakir Kadiri Ugan, c. I, II, III, MEB. Yay., İstanbul. 1986, c. I, s. 332; Aygün Akyol, İbn Haldun'da Kültür ve Medeniyet Tasavvuru, Araştırma Yay., (2016), s. 128; Hakkı Dursun Yıldız, İslamiyet ve Türkler, (İstanbul: Yeni Zaman Yayınevi, 2000), 74.

⁷ Akif Kayapınar, "İbn Haldun'un Asabiyet Kavramı: Siyaset Teorisinde Yeni Bir Açılım", İslâm Araştırmaları Dergisi, S. 15, (2006), 105.

⁸ İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1988), 450.

⁹ Kayapınar, "İbn Haldun'un Asabiyet Kavramı: Siyaset Teorisinde Yeni Bir Açılım", 105.

¹⁰ Mevlüt Uyanık, "Türk Felsefesi: İmkânı ve Gereçekleri Üzerine Notlar", *İslami Araştırmalar*, (2019), 30/1, 10.

¹¹ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, terc. Reşit Rahmeti Arat, (İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2008), 919 (5488-5490. Beyitler); Aygün Akyol, *Kutadgu Bilig*'de Ahlak ve Siyaset, (Ankara: Araştırma Yayınları, 2013), 22, 155.

¹² Uyanık, *Felsefeyi Anadolu'da Yeniden Yurtlandırmak*, 156.

ulaştırarak onun özümsemesine imkân veren Yusuf Has Hacib ve Hoca Ahmed Yesevî'nin yol ve yöntemi olan halk İslam'ı yeniden okunmalıdır.¹³

Nitekim Yusuf Has Hacib'in her ne kadar dönemin genel özellikleri göz önünde bulundurulduğunda hem bireysel hem de toplumsal olarak ortaya çıkabilecek olumsuz olaylara karşı çözüm önerileri sunmaya çalıştığı görülse de Kutadgu Bilig'de günümüz insanı için de önemli tavsiyeler yer almaktadır. Bu bağlamda , Türk-İslam düşünce ekseninde Yusuf Has Hâcib tarafından takdim edilen çözüm önerileri gerek bireysel gerekse toplumsal alanda yaşadığımız günümüz sorunlarının çözümüne katkı sağlayacaktır.¹⁴

Türkistan Pir-i Ahmed Yesevî'nin etkisi de temel fıkıh ve kelam prensiplerini halkın idrak edebileceği bir Türkçe ile sunmasından kaynaklanmaktadır. Sünni kültürün fıkıh ve itikad içeriğini Türkçe anlatıp halkın çözümleyebileceği ve içselleştirebileceği bir şekilde sahip olması, bir Türk Metafiziği/tasavvufu oluşturması bu durumda oldukça önem arz etmektedir. Ahmed Yesevi, dinin temel ilkelerine sıkı sıkıya bağlı olduğu gibi anlatılanları asgari seviyede basit ve anlaşılır bir lisan ile halka aktarmayı gerçekleştirmiştir. Başka bir anlatımla, Türkçeyi hakikat diline dönüştürerek, Türk-İslam düşüncesinin eksenini de tespit etmiştir. Ahmed Yesevî'nin başlangıcına neden olduğu bu açığı yeniden yoğurarak Anadolu insanının anlamasına imkân veren ise Yunus Emre'dir. Bu noktadan bakıldığında aslında İpek yolu hattında fethedilen ve yurtlandırılan tüm topraklarda Yesevî düşüncesini genele ulaştıran alperenlerin maddi ve manevi çabaları vardır.¹⁵

Çünkü Farabi ve İbn Sina gibi İslam düşünürlerine göre, filozof gerçek açıdan bakıldığında ârif yani ihsan seviyesine mazhar olmuş kişinin aklına yani faal akla sahip olandır. Bizim ele aldığımız ve düşündüğümüz bu durumu; Farabi *Kitabu Tahsilu's-Saade* ve *Fususul-Medeni*, ele aldığımız bu olguyu seçkinler/havas metafiziği olarak açıklamıştır. Yusuf Has Hacib, anlatılanlardan feyz alarak toplum/cemiyet ve devlet arasındaki bağlantıları bir "Hayat Felsefesi Sistemi" şeklinde insanlara ulaştırmıştır. Yesevî ise hayat felsefesi sistemini halk metafiziği yapısına dönüştürerek bir hayat tarzı şekline büründürdüğünden dolayı önemlidir.¹⁶

Dolayısıyla Atayurt-Türkistan'dan edindiğimiz kültürün felsefi dil ile ilişkilendirilmesi için Muallim-i Sani Farabi hareket noktası alınmalı, İbn Rüşd, İbn Sina, İbn Bacce gibi filozofların eserlerinden hareketle de bireysel, ailevi ve toplumsal tedbirlerin neler olabileceği araştırılmalıdır.¹⁷ Toplumsal bilinç ve birliktelik ise İbn Haldun'un önce nesep/ırk bağıını sonra sebep/inanç bağıını ortaya koymakla sağlanabilecektir. Burada yapılması gereken şey, ortak

¹³ Uyanık, "Yeni Bir Türk-İslam Medeniyeti Tasavvuru İçin Hoca Ahmed-i Yesevi ve Yönteminin Önemi", s. 196; a.g. mlf, Felsefeyi Anadolu'da Yeniden Yurtlandırmak-Türk Felsefesine Giriş, 193.

¹⁴ Aygün Akyol, "Türk İslam Ahlak Tasavvurunda Kutadgu Bilig'in Rolü", *Kutadgu Bilig ve Türk İslam Kimliği*, (İstanbul: İTO Yayınları, 2019), 66.

¹⁵ Uyanık, "Türk Felsefesi: İmkânı ve Gereçekleri Üzerine Notlar", 15.

¹⁶ Uyanık, "Türk Felsefesi: İmkânı ve Gereçekleri Üzerine Notlar", 18.

¹⁷ Mevlüt Uyanık, *Üç Tarz-ı Siyaset: Bir Üst Kimlik Tasarımı Olarak Türkiyelilik*, (İstanbul: Metropol Yayınevi, 2003), 139; Aygün Akyol, *İbn Haldun'da Kültür ve Medeniyet Tasavvuru*, (Ankara: Elis Yayınları, 2019), 99-135.

noktaların vurgulandığı, farklılıkların aykırılık unsuru olarak değil zenginlik unsuru olarak değerlendirildiği bir toplumsal yapıyı inşa etmektir. Bu iki unsur evrensel bir dile dönüştürülerek yeni ürünler ortaya çıkarıldığında insanlık tarihine ve medeniyetine katkı sağlanmış olunacaktır.¹⁸

Türkistan ve Türkiye arasındaki irtibatın felsefi temellerinin ortaya çıkarılmasında Farabi ve *İlimlerin Sayımı* adlı eseri esas alınmalıdır. Çünkü Farabî bu eserinde Tanrı, insan ve evren bağlantılarını sistematik bir şekilde inceler. Kendi içinde çelişmeyen ve bir bütün oluşturan kavramsal bir destek noktası ve metodolojik yaklaşımlar ortaya koyar¹⁹.

Ayrıca felsefe tarihinde Şehrazurî'nin ifadesiyle "Muallim-i Sani/İkinci muallim²⁰" adı verilen ve kendisinden evvel İslam filozofları arasında kıyaslama yapıldığında daha erdemli biri yaşamadığı söylenen Farabi, İslam felsefesinin kurucu âlimi olarak kabul edilebilir. Filozofların ikisi İslam'dan evvel (Aristoteles ve Hipokrat) ikisi de İslam'dan sonra Farabi ve İbn Sina olduğu söylenilir.²¹

Dolayısıyla Anadolu'daki hazır bulunan bilgi tasavvurlarını Atayurt Türkistan'dan getirilen İslam düşünce birikiminin yeniden düzenlenerek felsefi bir sistem oluşturmanın hareket noktası Farabî'nin *İlimlerin Sayımı* adlı eseri olmalıdır. Yukarıda da ifade edildiği üzere Tanrı-Evren ve İnsan ilişkisini kurgulayan bir medeniyet tasavvuru oluşturmak için Farabi, önce dil ve düşünce irtibatını kurar. Böylelikle sistemin mantıklı sunumunun nasıl olacağını ifade eder. Daha sonra Tanrı ve Evren ilişkisinin nasıl kurgulandığını, âlemin yaratılış sürecini ve bunun neliği üzerine müspet/doğa ilimlerinin öneminden bahseder. Tanrı'nın kâinatı neden yarattığını, insanın yaratılış gayesini ilahiyat bağlamında değerlendirir. Son olarak bu tasavvurun nasıl hayata geçirileceğini medeni ilimler (siyaset/fıkıh ve kelim) bağlamında ortaya koyar.²² Aslında bu hareket noktası, Türkistan'dan gelen söz konusu felsefi altyapının rasyonel ve tutarlı bir şekilde günümüze nasıl aktarılacağına teorik bir bağlantı modelidir.

Tümel-tikel bağlantısını oluşturan bir felsefe geçmişi iradesinden hareketle halihazırdaki sorunlara yol bulmak için Farabî'nin *İlimlerin Sayımı* adlı eserinin yanı sıra Türkistan-Türkiye irtibatının felsefi temellerini araştırırken asabiyet yani toplumsal aidiyet için İbn Haldun'un sebep/ırk ve nesep/din tasavvurları merkeze alınmalıdır. Böylelikle Arap-Fars güç mücadelesine yasal zemin arayan felsefi, kelimî istişareler haricinde ilerleyen zamanı öncü olarak, jeo-felsefe yapılmış olur.²³ Bir diğer ifadeyle günümüz sorunlarına çözüm önerileri üretmenin yolu,

¹⁸ Akyol, İbn Haldun'da Kültür ve Medeniyet Tasavvuru, 115-116.

¹⁹ Ebû Nasr el-Farabi, *İlimlerin Sayımı/İhsâu'l-Ulûm*, telif ve tercüme: Mevlüt Uyanık, Aygün Akyol, (Ankara: Elis Yayınları, 2017), 160 vd; Uyanık, Felsefeyi Anadolu'da Yeniden Yurtlandırmak, 119.

²⁰ Şemsüddin eş-Şehrezuri, Nüzhetü'l-Ervah: Bilgelerin Tarihi ve Özdeyişleri, çev. Eşref Altaş, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Yayınları, 2015), 676.

²¹ Uyanık, "Türk Felsefesi: İmkânı ve Gerekçeleri Üzerine Notlar", 13-14.

²² Farabi, *İlimlerin Sayımı/İhsâu'l-Ulûm*, 155-165; Farabi, *Kitabu'l-Mille, Divan Dergisi*, çev. Fatih Toktaş, Y. 7, S. 12, (2002/1), s. 261-266; Mevlüt Uyanık, "Modern İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri", *Muhafazakâr Düşünce*, Y. 12, S. 47, Ocak Nisan 2016, 37.

²³ Ahmet Yaşar Ocak, "Ahmed-i Yesevî ve Türk Halk Müslümanlığı" Ahmed-i Yesevî, Hayatı, Eserleri, Fikirleri, Tesirleri, (İstanbul: Seha Yayıncılık, 1996), 581-587; Mehmet Fatih Şeker, *Türk Dini Düşüncesinin Teşekkül Devri*, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016), 167.

Atayurt'tan getirilen düşünce birikiminin Anadolu'da oluşturduğumuz kültürel yapıyla harmanlanması ve düşünce-yurtluk ilişkisinin yeniden kurulmasıdır.

Daha önce zikredildiği üzere *İlimlerin Sayımı* adlı eser, aynı zamanda bir yöntem bilim kitabı niteliğinde de olup fıkıh ve kelam ilimlerini medeni/siyaset ilmi doğrultusunda ele almaktadır. Bu bilgiler ışığında ahlak ve siyaset ilişkisi uygulamalı felsefeye dâhil olur ki bu, kendi dönemi için yeni bir usuldür. Dil, düşünce ve kültür arasındaki bağlantının tarihsel geçmişini izleyerek, kültür olarak addettiğimiz gerçekte bir inançlar düşüncesi olduğunu ve bunun dil ile ortaya çıktığını hatırlarsak Türkistan felsefesinin Türkçe kurucu metinleri olarak Orhun Anıtları (7. asır)²⁴, Yusuf Has Hacıb'in Kutadgu Bilig(1069)²⁵, Kaşgarlı Mahmud'un Divânu Lugâti't-Türk(1072)²⁶, Edip Ahmet Yükneki'nin Atabet'ül Hakayık(12. asır)²⁷, Ahmed Yesevî'nin Divan(13. asır)²⁸ ve Korkut Ata ve Kitabı²⁹ adlı eserleri önem arz etmektedir.³⁰

Bu bağlamda Türk kültürüyle Farabi arasındaki bağı ortaya çıkartmak isteyen eserlerin sayısı oldukça fazla olmakla³¹ birlikte hala bu alanda bir boşluk olduğu da bir gerçektir.³² Çalışma konumuz itibarıyla bakılacak olursa, Orhun Yazıtları³³'nda yer alan Türk devlet anlayışıyla Farabi'nin siyaset felsefesi anlayışı kıyaslanarak incelendiği zaman pek çok benzerliğin olduğu tespit edilmiştir.

Örneğin Farabi, siyasi otoritenin kudretini, hükümdarın "faal akıl" desteğiyle Tanrı'dan edindiği ve edindiği bu gücün sayesinde adil ve eşit bir yönetim hareketini gerçekleştirebileceğini ve sonucunda da halkın huzurunun sağlanabileceğini ifade etmektedir.³⁴

Filozof olan yönetici kişinin "faal akıl" vasıtasıyla edindiği tecrübeler ve milleti dürüst bir hayata yönlendirme eksenindeki desteği ile Kutadgu Bilig'deki irade erdemi mukayese edildiğinde gerek bireysel ahlak gerekse siyasi güç altına alma alanındaki konumu açısından da mühim ilişkiler bulunmaktadır.³⁵ Ayrıca Kutadgu Bilig'in kurgusunda dikkat çeken bir diğer yön de, akıl olarak

²⁴ Ergin, Orhun Abideleri.

²⁵ Yusuf Has Hacıb, Kutadgu Bilig.

²⁶ Kaşgarlı Mahmud, Divanü Lugatü't-Türk, haz. Ali Çiçekli, (İstanbul: May Yayınları, 1970).

²⁷ Edip Ahmed b. Mahmud Yükneki, Atabet'ül-Hakâyık, haz. Yaşar Çağbayır, (İstanbul: Ötügen Yayıncılık, 2013).

²⁸ Hoca Ahmed Yesevî, Divân-ı Hikmet, haz. Hayati Bice, (Ankara: Diyanet Vakfı Yay., 2009).

²⁹ Fuzuli Bayat, Korkut Ata: Mitolojiden Gerçekliğe, (Ankara: Karam Yayınları, 2003).

³⁰ Uyanık, Felsefeyi Anadolu'da Yeniden Yurtlandırmak-Türk Felsefesine Giriş, 188; a.g.mlf., "Türk Felsefesi: İmkânı ve Gereğçeleri Üzerine Notlar", 14.

³¹ Fahrettin Olguner, Fârâbî, (İzmir: Akademi Kitapevi, 1993), 9-31.

³² Kazım Yıldırım, Türklerde ve Farabî'de Devlet, , Felsefe-Türk-İslam Düşüncesi Tarihi Dalı, Yayınlanmış, Yüksek Lisans Tezi, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1986), 32.

³³ Orhun Anıtlarının Türk kültürünün İslam öncesi dönemine ait eserler olması nedeniyle "abide" kelimesi yerine çalışmamızda "Orhun Anıtları" kavramı kullanılmıştır. Bilge Kağan, Tonyukuk ve Kül Tigin adına yazılan her bir anıt için ise "yazıt" kavramının kullanılması tercih edilmiştir. Nitekim TDK Sözlük'te de, anıt kavramı için, "önemli bir olayın yahut büyük bir kişinin gelecek kuşaklarca tarih boyunca anılması için yapılan, göze çaracak büyüklükte, sembol niteliğindeki yapı"lar kastedilmektedir. Bkz. TDK Sözlük, <https://sozluk.gov.tr/> Erişim Tarihi: 3.4.2021.

³⁴ Farabi, el-Medinetü'l-Fazıla, çev. Ahmet Arslan, (Ankara: Vadi Yayınları, 2004), 85-86.

³⁵ Akyol, Kutadgu Bilig'de Ahlak ve Siyaset, 47; Mevlüt Uyanık, "Yûsuf Has Hacıb'e göre Mutluluk Bilgisi Fârâbî'nin Tahsilü's-Saade Tasavvuru Bağlamında Bir İnceleme", *Yûsuf Has Hacıb'in Doğumunun 1000.*

vasıflandırılan Ögdülmiş'in kut olarak vasıflandırılan Aydoğdu'nun oğlu olması ve hükümdara tavsiye edilmesidir. Burada akıl ve kut olguları arasındaki bağlantının baba ve oğul noktası üzerinden planlanması, dürüst olmak açısından irade ve kutun birbiriyle olan irtibatını da ortaya koymaktadır. Ayrıca hükümdarın en önemli yardımcılarından birisinin akıl olarak vasıflandırılmış Ögdülmiş olduğu düşünülürse, akıl melekesi olmaksızın iş yapılamayacağına da vurgulandığı anlaşılır.³⁶

Atayurt ve Anayurt felsefi irtibatının kültürel kodlarına ait pozitif bilimlerin kısmının araştırılmasının tarihsel temeli de Birunî ve yöntemi ile gerçekleşebilir. Bu noktada bilimsel tasavvur, içinde geleneksel ve toplumsal yaklaşımları da barındıran epistemoloji, felsefe, ideoloji ve dine ait konuları da içeren çok yönlü bir bakış açısını gerektirir³⁷

Ahmet Yaşar Ocak, bu düşünceyi ilk olarak dermeyan edilmiş ve İslam'ın ve söz konusu dine bağlı olarak Türk İslam ilişkisinin akademik düzeyde değerlendirilmesi ile Türkiye'nin karşılaştığı olayları çözmeye ve toplumun muhtelif kesimleri arasında anlaşma düzeyine ulaştırmada etkin bir rol oynayacağını ifade etmiştir.³⁸

Türkistan coğrafyasının İslamlaşmasıyla birlikte burada yetişen pek çok âlim, İslami ilimlerin ve İslam medeniyetinin inşasında hayati rol almışlardır. Türkler Müslüman olma sürecine girdikten sonra kendilerini önünde buldukları ilk gönül adamı Ahmed Yesevî (ö. 562/1166-67) olmuştur. Söz konusu gönül adamının İslamiyet dinine azımsanamayacak derecede faydaları olmuştur. Diğer taraftan, Necmeddin Kübrâ (ö. 618/1221) ise Türkistan bölgesinin dini hayatına ikinci kez damgasını vurmuştur. Bir asır sonra bu topraklara yön veren isim Bahaeddin Nakşibendî (ö. 791/1389) olmuştur. Bu üç ismin rehberlik ettiği din ve dünya görüşü, Orta Asya'nın ve akabinde Anadolu'nun da içlerinde bulunduğu farklı coğrafyaların İslamlaşmasında etkili olmuştur.³⁹

Bu noktada Türk-İslam tasavvufunun belli başlı mutasavvıfları düşünüldüğünde etkin bir seviyede olan Hoca Ahmed Yesevi'nin Türk toplumunun dini ve kültürel altyapısının oluşturulmasındaki öncü rolü yadsınamaz. Hanefî fıkhı ve Maturidi akaidi resmî İslam'ı ifade ediyorsa, Yesevî de "Türk Halk Müslümanlığı" öğretisinin temelini atan şahsiyettir.⁴⁰

Yılında Kutadgu Bilig Türk Dünya Görüşünün Şaheseri Uluslararası Sempozyumu Bildirileri, İstanbul (2016), 81-114.

³⁶ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, 145, 277, 559; b. 356, 1159, 3061, 3062; Akyol, *Kutadgu Bilig'de Ahlak ve Siyaset*, 48.

³⁷ Tarihin ele alınış şekli ve tarihselcilik ile ilgili tartışmalar için bkz. Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, (İstanbul: Paradigma Yayınları, 2000), 909; Uyanık, *Felsefeyi Anadolu'da Yeniden Yurtlandırmak-Türk Felsefesine Giriş*, 188.

³⁸ Ahmet Yaşar Ocak, "Ahmed Yesevi ve Türk Müslümanlığı", *Yesevilik Bilgisi*, ed. Cemal Kurnaz, Mustafa Tatcı, (Ankara: MEB Yayınları, 2000), 182-183.

³⁹ Hanifi Şahin, "Orta Asya'dan Anadolu'ya İrfan Geleneğinde İnsan Tasavvuru: Ahmed Yesevî-Ahmed-i Hânî Mukayesesi", 2. Uluslararası Ahmed-i Hani Sempozyumu, ed. Abdulcebbar Kavak, (Ağrı: Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Yayınları: 22, 2018), 518.

⁴⁰ Ayhan Pala, *Yesevilikten Bektaşiliğe Türk Müslümanlığı*, *Yesevilik Bilgisi*, ed. Cemal Kurnaz, Mustafa Tatcı, (Ankara: MEB Yayınları, 2000), 294.

Yesevî'nin, Yesi bölgesinde icra ettiği söz konusu manevi hareket ve rûhî temizlenme hareketi, Mâverâünnehir alanında Nakşibendîlik, Kadîrîlik, Kübrevîyye, Mevlevîlik, Bektaşîlik gibi tarikatlar ile sürdürülmüştür.⁴¹ Bir diğer ifadeyle Hoca Ahmed Yesevî'nin kendisi yaşamını yitirse de, düşünceleri ileriki dönemlerde yaşayacak olan Türk toplumlarının içerisinde dahil olan mutasavvıflarla birlikte sürekli yayılmaya devam etmiştir.⁴² Yesevî geleneği içselleştiren alperen zihniyetinin de "Hakkın ve Hayr'ın Bilgisine Sahip" olup "Muhsini duruş" göstermeleri⁴³ de sahip oldukları köklerine olan bağlılıklarının en güzel ifadesi olacaktır.

Horasan erenleri adı da verilen Yesevi talebeleri, Atayurt'tan kalkıp Anadolu'ya gelerek, buraların yurtlandırılıp vatan kılınmasında öncülük yapmışlardır. Bir nevi "Türk Birliği"nin oluşmasına önyak olan alperenler, Büyük Selçuklu Devleti'nin, kudretini kaybetmeye başladığı, Abbasi hilafetinin zor durumda olduğu ve Moğol tehdidinin emarelerinin belirlediği bir ortamda Türk ahali arasında bir tesanüt unsuru olmuşlardır. Nitekim Horasan alperenlerinin gayretiyle 13. asırda Anadolu bir Türk Yurdu olarak görünüyordu. Bunların dilinde şiddet, öfke ve kavgaya yer yoktu. *"Sünnet imiş, fakir de olsa verme zarar/incitme; Gönü katı, gönül incitmeden Allah şikâyetçi; Allah şahit, öyle kula Siccin/Cehennem hazır. Bilgelerden işitip bu sözü söyledim ben işte"*⁴⁴ ifadesi bunun en güzel delilidir.⁴⁵

Ocak'a göre Anadolu'da 12. yüzyılda teşekkül etmeye başlayan Müslüman-Türk kültürünün esası Orta Asya, Orta Doğu menşelidir ve büyük ölçüde sûfliğin izlerini taşır. Bu duruma kanıt olarak da halihazırda süren halk Müslümanlığının evliya kültür odaklı olması gösterilebilir.⁴⁶

Anadolu tasavvufunda önemli yer işgal eden Barkan'ın ifadesiyle Türkmen babaları da denilen dervişlerin⁴⁷ yaklaşımı aslında Türk Müslümanlığı prototipidir. Nitekim Türk Müslümanlığı, Türklerin İslam'ı kabul etmesinden bu yana Atayurt'tan Balkanlar'a kadar uzanan coğrafi ortamda tarihsel süreçte İslam'ın yaşam biçimi, görünümü ve oluşturduğu zihniyettir.⁴⁸ Bu gidişata ait dervişlerin veya babaların Horasan menşesinden gelmeleri neticesiyle anlatılan kişilere Horasan Erenleri, Horasan Dervişleri de denilmektedir.⁴⁹ Dervişlerin esas etkisi ise felsefi derinliğiyle insanı şaşırtan tasavvurlarına paralel ve uyumlu olarak meydana getirdikleri sade ancak sıra dışı

⁴¹ Mikail Bayram, "Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslâmlaşmasında Hoca Ahmed-i Yesevî'nin Rolü", Ahmed-i Yesevî Hayatı-Eserleri-Fikirleri-Tesirleri, ed. M. Esad Coşan, (İstanbul: Seha Neşriyat, 1996), 533-545.

⁴² Fatma Nur Erkan, Orta Asya'da Yesevî Geleneğinin Toplumun İslâmlaşmasına ve Müslüman Kalmasına Etkisi, *KİSBU İlahiyat Dergisi*, 1 (Haziran/2019/1), 142.

⁴³ Uyanık, "Yeni Bir Türk-İslâm Medeniyeti Tasavvuru İçin Hoca Ahmed-i Yesevî ve Yönteminin Önemi", 209-210.

⁴⁴ Hoca Ahmed Yesevî, Divân-ı Hikmet, 65.

⁴⁵ Necdet Tosun, Ahmed Yesevi, (Ankara: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, 2016), 73.

⁴⁶ Ahmet Yaşar Ocak, Türk Sufiliğine Bakışlar, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1996), 25.

⁴⁷ Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler", *Vakıflar Dergisi* (1942), 2, 284.

⁴⁸ Ahmet Yaşar Ocak, "Anadolu Sufiliğinde Ahmed-i Yesevi ve Yesevilik", Yesevilik Bilgisi, edit. Cemal Kurnaz, Mustafa Tatçı, (Ankara, MEB Yayınları, 2000), 180; a.g.mlf, Alevî ve Bektaşî İnançlarının İslâm Öncesi Temelleri, (İstanbul: İletişim Yay., 2000), 37-38.

⁴⁹ Ocak, Babailer İsyanı (Aleviliğin Tarihsel Altyapısı yahut Anadolu'da İslam-Türk Heterodoksisinin Teşekkülü), 63-64.

pratikte yaşamı da dikkate alan çok yönlü nitelikleridir.⁵⁰ Günümüz açısından da asıl olan iman, İslâm ve ihsanı; şeriat tarikat, marifet, hakikat şeklinde bireysel yaşama aktarmak yani bireysel dindarlığı ön plana çıkarmaktır. Bir kavmin kendini değiştirmedeği sürece, Mevlâ'nın "onların durumunu değiştirmeyeceği"⁵¹ ilkesinin birey başlangıç noktası alınarak, topluma ve devlete doğru değişimin imkân dahilinde olacağı ifade edilmelidir.⁵²

Türk tasavvufunun ana merkezi olarak kabul edilen Horasan'da yetişmiş olan sûfler, Anadolu tasavvufu üzerinde önemli etkiler bırakmışlardır.⁵³ Kübrevîlik, Yesevilik, Kalenderîlik, Melâmîlik, gibi tasavvuf ekolleri burada gelişen ve daha sonra Anadolu tasavvufunu etkileyen önemli bir akımdır.⁵⁴

Horasan bölgesi bir taraftan Kuşeyrî gibi şeriata bağlı mutasavvıflara kaynaklık ederken diğer taraftan Mevlana gibi aşk merkezli tasavvuf anlayışını ve Hacı Bektâş-ı Velî, Ahmed Yesevî gibi heterodoks⁵⁵ olarak kabul edilen sûflerin görüşlerine kaynaklık eden bir özelliğe sahiptir.⁵⁶ Ancak söz konusu alanda yeşillenen İslam ve tasavvuf düşüncesinde şeriattan uzaklaşmamaktadır.

Horasan'ın yanı sıra Hârezm ve Mâverâünnehir gibi bölgelerde de İslâm kültür ve medeniyetine önemli ölçüde destekleri olan ve seçkin Türk ilim ve fikir adamları yetişmiştir.⁵⁷

Hükümdar ve şehzâdelerin bilgin kişilere karşı korunaklı düşüncesi, ülkenin dili, edebiyatı, dini ilimler ve felsefe gibi alanlarda önemli şahsiyetlerin yetişmesinin yolunu açmıştır. Bununla birlikte komşu memleketlerden de Hârezmşah topraklarına gelen ilim adamları söz konusu felsefi birikime katkı sağlamıştır. Necmeddin Kübrâ, Fahreddin Râzi, Zemahşerî, Meceddin Bağdâdî, Nesevî, Ebû Yakub es-Sekkâkî, Nizâmeddin Hârezmî, Şehristânî, Muizzî, Edîb Sâbir ve Reşideddin Vatvât dönemin tanınmış âlim, edip ve mutasavvıflarındandır.⁵⁸

⁵⁰ Ali Öztürk, Tarihsel Çerçevesi Bağlamında Küresel Bir Kültür Ağı Olarak Orta Asya'daki Tasavvufi İslamlaşmanın Sosyolojik Sonuçları, *Tarih ve Uygarlık İstanbul Dergisi*, S. 3, (Mayıs- Haziran 2013), 232.

⁵¹ Rad Suresi, 13/11.

⁵² Uyanık, "Yeni Bir Türk-İslâm Medeniyeti Tasavvuru İçin Hoca Ahmed-i Yesevî ve Yönteminin Önemi", 209.

⁵³ Mehmed Fuad Köprülü, Anadolu'da İslamiyet, haz. Metin Ergun, (Ankara: Akçağ Yayınları, 2012), 26-27.

⁵⁴ Necdet Tosun, "Orta Asya'da Tasavvuf", Orta Asya'da İslam 1, haz. Muhammed Savaş Kafkasyalı, Ahmet Yesevî Üniversitesi Yayınları, Ankara-Türkistan 2012, 493.

⁵⁵ Heterodoks tabiri, Fuad Köprülü'den itibaren kabul edilen bir görüş olarak karşımıza çıkmaktadır. (Mehmed Fuad Köprülü, Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu, haz. Orhan Fuat Köprülü, (Ankara: Akçağ Yayınları, 2013) 77. Heterodoks tabiri ile Halk İslamı da denilen ve dinin şeriat kaidelerine çok bağlı olmayan, daha çok göçebe zümreler arasında kabul gören İslam anlayışı kastedilir. Heterodoks tabiri bazen "Heterodoks İslam", "Heterodoks Türk İslamı", "Heterodoks Halk İslamı", "Heterodoks Müslümanlık" gibi kullanımlar şeklinde de karşımıza çıkmaktadır. (Ocak, Babailer İsyanı: Aleviliğin Tarihsel Altyapısı Yahut Anadolu'da İslam-Türk Heterodoksisinin Teşekkülü, 45- 47, 63, 77-83)

⁵⁶ Himmet Konur, Horasan'ın İslam ve Tasavvuf Tarihine Katkısı (Hicri I-V. Asırlar), *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (2005), 21, 9.

⁵⁷ Zekeriyâ Kitapçı, Orta Asya Türklüğünün Büyük İslâm Kültür ve Medeniyetindeki Yeri, Damla Matbaası, Konya 1995, s. 72-104; Alparslan Açıkgöç, "İlk Müslüman Türklerde Düşünce ve Bilim", *Türkler*, C. V, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 630-634.

⁵⁸ Aydın Taneri, "Hârizmşahlar", (İstanbul: DİA, XVI, 1997), 231

Bunlar arasında yer alan Fârâbî, Mâtürîdî, Hârezmî, İbn Türk, Necîbüddin es-Semerkindî, Fergânî, Ebu Ma'şer, Halefû'l-Ahmer, İbrahim Gürgânî, Buhârî, Tirmizî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb en-Neseî, Ahmed b. Hanbel ve ed-Dârimî, kendi sahalarında tanınmış isimlerden bazılarıdır. Söz konusu ilim erbabı kaleme aldıkları eserler veya oluşturdukları ilmî gelenekle ilk Müslüman Türk devletlerinde ilmî ve kültürel hayatın şekillenmesinde önemli katkılarda bulunmuşlardır. Bölgeden, Edip Ahmed Yüknekî, Yusuf Has Hacip ve Kaşgarlı Mahmud gibi, alanlarında orijinal eserler kaleme alan önemli edip ve âlimler yetişmiştir.⁵⁹

Yusuf, Yesevi, Yüknevi gibi âlimler, Türk Felsefesinin koordinatlarını belirleyen önceki birikimle irtibatı ve istikrarı şiir ve hitabet üzerinden temin etmişlerdir. Felsefeyi halka ulaştırmada şiir dilini kullanmışlardır.⁶⁰ Dolayısıyla Türkistan coğrafyasından yetişen âlim ve mutasavvıflar Türk-İslâm kültür çevresinin teşekkülünde önemli faaliyetlerde bulunmuşlardır.

Türkistan kültürünün Anadolu ile tanışması, Türklerin bu bölgeyi ele geçirmesi ile başlamıştır. Anadolu'da gelişme gösteren tasavvuf hareketi de bu minvalde gelişim gösterir.⁶¹ Anadolu'nun fethinden sonra, 12. ve özellikle 13. asırlarda gerçekleşen taşınma, bu kültürel birikimin Anadolu'ya iletilmesi ile kayda değer rol oynamıştır.⁶²

Bununla birlikte, özellikle Beylikler ve Osmanlı devrinde Orta Asya menşeli bilinen ilim, sanat ve tasavvuf yetkinlerinin Anadolu'ya iştirak etmesi; buna istinaden Anadolu'dan da anlatılan bölgeye ilmî seyahatlerin gerçekleşmesiyle, ilim ve kültür köprüsü daha da önem kazanmıştır. 16. asır sonuna doğru ağırlıklı olarak devam eden bu bağlantıların, Anadolu Türklüğü için mühim neticeleri ortaya çıkmıştır. Anadolu'da İslâmiyet'in genişleme durumu hız kazanmış; Orta Asya'nın medrese geleneği, ilmî tartışmaları, edebî birikimi ve tasavvufî olguları inşa edilen vatana devredilmiştir.⁶³

Türklerin Müslüman oluşu hiç şüphesiz yalnızca Türk tarihi açısından değil dünya tarihi açısından da son derece önemli olup Yesevî dervişler, Orta Asya'da başlayan İslâm meşalesini geçmişten günümüze aktarmışlardır. Tarihsel süreçte pek çok devlet ve medeniyetler inşa edilmiş ve ortadan kalkmış ancak Orta Asya'daki Müslümanlar benliklerini korumaya devam etmişlerdir. Çarlık Rusya'nın 18. ve 19. asırlarda Türkistan'ı işgali ve 20. asrın başında Bolşevik İhtilali'nden sonra Sovyet Rusya'nın asimilasyon çalışmaları ve yayılımcı politikası da bu durumu engelleyememiştir. Sovyet rejimi, ateizmi hâkim kılmayı ve Türk milletinin hafızasından din olgusunu sökmeyi bir

⁵⁹ Çiftcioğlu, "Orta Asya - Anadolu İlim ve Kültür Köprüsü(XI-XVI. Yüzyıllar)", 144.

⁶⁰ Uyanık, Felsefeyi Anadolu'da Yeniden Yurtlandırmak-Türk Felsefesine Giriş, 190.

⁶¹ Ahmet Targon Karamustafa, "Yesevîlik, Melametilik, Kalenderilik, Vefailik ve Anadolu Tasavvufunun Kökenleri Sorunu", haz. Ahmet Yaşar Ocak, Osmanlı Toplumunda Tasavvuf ve Sufiler, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2005), 61-89.

⁶² Köprülü, Anadolu'da İslamiyet, 30-32; Ahmet Yaşar Ocak, Babailer İsyanı (Aleviliğin Tarihsel Altyapısı Yahut Anadolu'da İslam-Türk Heterodoksisinin Teşekkülü), (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2009), 62-64; Irene Melikoff, Uyar İdik Uyardılar, çev. Turan Alptekin, (İstanbul: Demos Yayınları, 2011), 336; Eyüp Öztürk, Velîlik ile Delilik Arasında (İbnüs'-Serrac'ın Gözünden Müvelleh Dervişler), (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2013), 53-54; Ahmet Yaşar Ocak, Babailer İsyanı (Aleviliğin Tarihsel Altyapısı Yahut Anadolu'da İslam-Türk Heterodoksisinin Teşekkülü), (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2009), 62-64.

⁶³ İsmail Çiftcioğlu, Orta Asya-Anadolu İlim ve Kültür Köprüsü(XI-XVI. Yüzyıllar), *Bilig*, (Kış/2008), S. 44, 143.

politika olarak benimsemiştir. Yalnızca Müslümanların camilere girişlerini kısıtlamakla kalmamış bunun yanında diğer dinlerin mabetlerdeki ibadetlerine de ciddi bir ambargo uygulamıştır. Sovyet Rusya politikasının karşısında yer alan sūfî hareket sistemle kaynaşmayı reddederek, imkânların elverdiği ölçüde mücadeleyi sürdürme ve Müslümanların dinî ve kültürel kimliklerini koruma mücadelesi vermişlerdir. Kimlik koruma noktasında, Müslümanların üzerinde bütünleştirici rol oynamış olan en etkili isim de hiç şüphesiz Hoca Ahmed Yesevî ve onun kurduğu Yesevî geleneğidir.⁶⁴

Dolayısıyla Türkler farklı coğrafyalara yayılsalar da farklı asimilasyon politikalarına maruz kalsalar da farklı lehçelerle konuşsalar da farklı inanışlara sahip olsalar da ortak kültür ve geleneklerini muhafaza altına almışlardır. Tasavvuf geleneği ise bu kültürün korunmasında mühim bir maya olmuştur.⁶⁵

Türklerin Anadolu coğrafyasına geldikten sonra da Atayurtları olan Türkistan ile bağlarını koparmadıkları ve zaman zaman kesintiye uğrasa da kültürel etkileşimin tarihsel süreçte devam ettiği görülmektedir. Söz konusu ilişki din, siyaset, ilim ve sosyal hayat gibi farklı boyutlarda devam etse de özellikle tasavvuf felsefesi alanında çok yoğun bir ilişki yaşandığı anlaşılmaktadır. Özellikle Horasan erenleri olarak da adlandırılan Türkistan kökenli dervişlerin faaliyetleri, aradan asırlar geçse de günümüze kadar etkili olan bir felsefî doktrinin uzantıları olarak görülmektedir.

Şayet asırlar öncesi Türkistan'ından günümüze uzanan bu dil yeniden üretilebilirse, dünyayı çevreleyen İslam karşıtlığı (İslamofobia)nın geçersizliği de ortaya konulmuş olur. Çünkü Yesevî'nin yolundan ilerleyenler Hz. Muhammed (s.a.s.)'i örnek almak sureti ile farklı zaman ve yerlerde ve muhtelif koşullarda tecrübe edinilenleri iletirken örnek almışlardır.⁶⁶ Bu örnekliğin ve yaklaşımın çağımıza taşınması hiç şüphesiz İslam karşıtlığının da önüne geçecektir.

Bu noktada , Türk Felsefesinin İslam' dan önce ve İslam'dan sonraki boyutları ayrıca tahlile tabii tutulmalıdır. Orhun anıtlarıyla vuku bulan sonsuz hikmet sürecinin Hz. Muhammed'in başlattığı öğretiyile baştan itibaren yorumlanması da buradaki "Türk Aklı"nın işlevinin ortaya konulmasına yardımcı olacaktır.⁶⁷

Türk aklının ve bir bilim ve felsefe dili olarak Türkçenin kullanımına resmî olanak sağlayan ise Mustafa Kemal Atatürk ve kurucusu olduğu Türkiye Cumhuriyeti'dir.⁶⁸

Nitekim Atatürk'ün tarih ilmi anlayışı çerçevesinde, geçmişte Türk tarihinin eksik kalan kısımları tamamlanacak, Avrupa'daki yeni dostlara Türkün ne olduğu açıklanacak; millî şuur geçmişle birleştirilerek yerleştirilecek ve yapılan devrimlerin korunabilmesi için tarihî bir temel ve izah

⁶⁴ Baymirza Hayit, "Sovyetler Birliğindeki Türklüğün ve İslâm'ın Bugünkü Durumu", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 41 (1987), 25.

⁶⁵ Nesimi Yazıcı, "Hoca Ahmed Yesevî Döneminde Türk-İslâm Kültürünün Oluşumu-Gelişimi", *Diyanet İlmî Dergi* 29/4 (Ağustos 1993), 6-7.

⁶⁶ Uyanık, "Yeni Bir Türk-İslam Medeniyeti Tasavvuru İçin Hoca Ahmed-i Yesevi ve Yönteminin Önemi", 197-198.

⁶⁷ Uyanık, *Felsefeyi Anadolu'da Yeniden Yurtlandırmak-Türk Felsefesine Giriş*, 190.

⁶⁸ Uyanık, "Türk Felsefesi: İmkânı ve Gerekçeleri Üzerine Notlar", 8-23.

tarzı bulunacaktır.⁶⁹ İşte bu çaba, tarihsel köklerin ortaya çıkarılmasına matuf bir hareket olarak göze çarpmaktadır.

Atatürk, Türklerin, Batılılar üzerindeki tarihsel kötü imajını silerek Türklerin ötekileştirilmesinin önüne geçme gayretinde olmuştur. Bu konudaki değerlendirmelerinde: “Ülkemize yönelik söylem bütünü ile yalandır.”; *Milletimizin azımsanamayacak yetenekleri tarihen ve aklen bellidir.*; *Milletimiz, zorluklar içinde bir imparatorluk teşekkül ettirdi ve bu hükümler altı yüz yıldan beri kutsallık içerisinde devam ettirdi. Buna ulaşan bir millet yönetim özelliklerini ihtiva etmiştir. Bu olay sadece fiziki ve maddi bir güç ile ortaya çıkamazdı. “Milletimize karşı ileri sürülen kötülük düşüncesi salt olarak yalandan oluşmaktadır. Diğer milletler gibi başka milletlerin örf ve adetlerine ilgi göstermemiştir. Hatta denilebilir ki başka dinlere mensup olanların dinine ve milliyetine riayetkâr olan yegâne millet bizim milletimizdir.”*⁷⁰ ifadeleriyle Türk milletinin tarihî köklerinde daha önce tasavvufî yönüyle izah edildiği üzere millet olarak da necib bir toplum olduğu vurgusunu yapmaktadır.

Böylelikle Türk milletine milli şuur kazandırarak Türklük bilincinin oluşmasına öncülük etmiştir. Bu irade yıkılmış, harap olmuş bir ülkenin kalkınma mücadelesinin yanı sıra millet bilincini teşekkül ettirme, güven, millî bilinç, vatana sahip çıkma düşüncesi ve sevgisi oluşturma gayesini de ifade ediyordu.

Bu noktada Selçuklu-Osmanlı-Türkiye Cumhuriyeti’ni kültürel devamlılık noktasında araştırmak, *“Felsefenin bugünkü vaziyetini, bütünüyle kültür dokusunun geçmişteki oluşumundaki kök salmış farklı sebepleri bulup araştırmak, felsefe düşüncesine önemli katkı sağlayacaktır.”*⁷¹

Türk felsefesinin oluşmasına öncülük eden âlimlerin merkeze alındığı bir okuma da bu noktada önümüzü açacaktır. Nitekim din, insan yaşamında karşılaşılan ve tecrübe edildikçe büyük bir dünyayı kendisi ile çözülemeye çalıştığımız inanç ve davranış sistemidir. Din dili de bu din için anlamı olan gerçek durum ve olayların izah edilmesinde, sentezlenmesinde kullanılan başlıca bir araçtır. Anlatmaya çalıştığımız âlimler Türkistan bölgesinin kültüründe ismi duyulmaya başlanmış ve tarihteki Türk devletlerinin kültürel temelini oluşturmuşlardır.⁷² Dolayısıyla onların rehberliğinde bir Türk felsefesi okuması yapılmalıdır.

Son tahlilde “Felsefeyi Anadolu’da Yeniden Yurtlandırmak” bağlamında Atayurt Türkistan’dan getirdiğimiz ve Türkiye’de vakıf olunan fikri birikimi, burhan, cedel, hitabet/belagat ve şiir bağlamında yeni bir şekilde oluşturulmalıdır. Bu amaçla varlık, bilgi ve değer ilişkisinde Türk Felsefesini bir sistem felsefesi yapısına büründürmek için felsefe, kelam ve tasavvuf alanında üretilen metinler Türkiye’de olmak suretiyle Türkçe yeni okumalara tabii tutulmalıdır. Bu aslında Türklerin yurtluğu yeniden canlandırmak üzere salt olarak kendine ait yerli (Hitit, Babil, Grek ve İslam düşüncelerinin) gücünü bağımsızlaştırmak ve evrenselliğe doğru götürme çabasıdır. Bu

⁶⁹ Özkan İzgi, “Atatürk’ün Tarih İlmi Hakkındaki Düşünceleri”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, (1987), S. 4/10, 137.

⁷⁰ İzgi, “Atatürk’ün Tarih İlmi Hakkındaki Düşünceleri”, 260-261.

⁷¹ Nermi Uygur, *Türk Felsefesinin Boyutları*, (İstanbul: Yapı Kredi Yay., 2012), 61-67.

⁷² Uyanık, *Felsefeyi Anadolu’da Yeniden Yurtlandırmak-Türk Felsefesine Giriş*, 194-195.

sebeplerle dünyanın en önemli medeniyetlerini oluşturan fikirler bu topraklarda üretilmiş, Türkler, Selçuklu ve Osmanlı devletleriyle birlikte Anadolu coğrafyasını yeniden yurtlandırmıştır. Felsefe artık salt nesne (Arapça metinler) olarak değil olgu üzerinden yeniden inşa edilerek Türkiye’de Türkçe olarak yeniden sunulmalıdır.⁷³

Bu noktada Türkistan ve Türkiye arasındaki irtibatın felsefi temellerinin ortaya çıkarılmasında Farabi’nin *İlimlerin Sayımı* adlı eserinin esas alınması, Farabi’nin bu yapıtında Tanrı, evren ve insan bağlamını sistematik bir şekilde incelemesinden kaynaklanmaktadır. Farabi burada, tutarlı ve kapsayıcı kavramsal bir arka plan ve metodolojik yaklaşımlar ortaya koyar. Aslında bu hareket noktası, Türkistan’dan gelen söz konusu felsefi altyapının rasyonel ve tutarlı bir şekilde günümüz Türkiye’sine nasıl aktarılacağına teorik bir bağlantı modeli olarak da görülebilir.

Felsefenin bundan sonra olgu üzerinden Türkiye’de Türkçe olarak yeniden yurtlanması demek, Anadolu’nun birikimini “Türk Felsefesi” adıyla insanlığa evrensel olarak sunmak anlamına gelmektedir.

⁷³ Uyanık, *Felsefeyi Anadolu’da Yeniden Yurtlandırmak-Türk Felsefesine Giriş*, 196.

1. BÖLÜM

ORHUN ABİDELERİNİN TARİHİ ÖNEMİ VE DEĞERİ

Türk kültürünün ilk yazılı eserleri niteliğinde olan Orhun Anıtları, henüz tüm yönleriyle ele alınarak değerlendirilmiş bir araştırma alanı değildir. Yaklaşık on dört asır öncesine ait söz konusu yazıtlar acaba bugüne dair hangi felsefî mesajları vermektedir. Taşlara kazınmış metinler evrensel zihin dünyasına ve millî hafızalara nasıl hitap etmektedir.

Söz konusu yazıtlar, Türk halkının 8. yüzyıla kadarki hayat serüvenini, özümsemiği yerli ve manevi olguları, öz Türkçe ile günümüze aktaran metinlerdir. Türk milletini birleştiren ve yok olmaktan kurtaran hükümdar Bilge Kağan bu yazıtlarda milletine “Ey Türk budunu⁷⁴” şeklinde hitap etmiştir. Milletın hafızasının ne kadar zayıf olduğunu hatırlatmış ve bu tarihi ifadeleri taşlara kazıtarak bir daha aynı yanlışlara düşülmemesi için milletini uyarmıştır.

Bu noktada içerisinde pek çok tarihsel ve felsefî bilgileri barındıran ve Türk kültürünün yapı taşlarından olan Orhun Anıtlarının felsefî mesajının bugünün modern dünyasına sunulması gerektiği kanaatindeyiz. Bu noktada gayemiz aslında planlı bir kültürel bellek yenilenmesini, bir siyasî hatırat veya siyasetname olarak da değerlendirdiğimiz Orhun Anıtlarındaki fikrî birikim üzerinden gerçekleştirmektir. Böylelikle çağlar ötesinden yaratıcıya olan inanç tecrübesini, toplumsal yapıyı, düşünce sistemini, adaleti, hoşgörüyü, bilgeliği ve millî birlik ve beraberliği vurgulayan bir ortak değerın günümüz dünyasına sunularak Türk felsefî bilincinin kökenlerini ortaya koymaktır.

1.1. Orhun Anıtları ve Tarihsel Arka Planı

Tarihte Türk adıyla yer alan ilk devlet 6. asrın ortalarında kurulan Göktürklerdir. Hunlardan sonra kurulan ikinci büyük Türk devletidir. Orhun Anıtlarında bir defa Kök Türk ismiyle zikredilmiş ve daha çok Türk ismiyle yer verilmiştir.⁷⁵

Bumin Kağan öncülüğünde 552’de Ötüken merkez olmak üzere kurulan Göktürk Devleti, Mukan Kağan(553-572) devrinde güçlü zamanını yaşamıştır. Taspar Kağan(572-581) devrinde Budizm’e meyledilmesiyle devletin çöküşünü hızlanmıştır. Taspar Kağan’dan sonra devlet Batı ve Doğu olmak üzere ikiye ayrılmıştır (582). Şipi Kağan (609-619)’dan sonra devlet gücünü kaybetmeye başlamıştır.⁷⁶

Diğer Türk boyları Çin’i arkasına alarak bağımsızlıklarını duyurmuşlar ve böylece Doğu Göktürk Devleti ortadan kalkmıştır (630).⁷⁷ Göktürk Devleti’nin 630 yılından sonra Çin esaretine girmesi Türk milletine çok ağır gelmiş ve bu olay Orhun Yazıtlarında vahim bir şekilde anlatılmıştır.

⁷⁴ Ergin, Orhun Abideleri, Doğu Yüzü, 7. Satır, s. 34; Kuzey Yüzü, 13. Satır, 60 vd.

⁷⁵ Ahmet Taşağıl, Kök Tengri’nin Çocukları, (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2017), 123.

⁷⁶ Taşağıl, Göktürkler, 232-237.

⁷⁷ Ercilasun, Türk Kağanlığı Türk Bengü Taşları, 213; Taşağıl, Kök Tengri’nin Çocukları, 153.

Yazıtlar esas alındığında Türkler, Çin oyunları, Türk hükümdarlarının başarısız yönetim şekli ve Türk milletinin hükümdarlarına bağlı olmaması sebebiyle Çin esaretine girmiştir.⁷⁸

Bu süreçte Çin'e karşı ilk başkaldırı olan Kürşad isyanı, başarısız bir girişim olarak görülse de Göktürk devletinin yeniden kurulmasında payı olmuştur(639). Bu ihtilal girişimi Çinlilerin Türklere karşı tavır ve politikalarını değiştirmelerine neden olmuştur. İsyanın büyümesinde payı olan Türk beyleri ve yakın hısımları derdest edilip idam edilmiştir. Kürşad'ın bütün ailesi tutuklanıp katledilmiştir. Kürşad isyanı sonrasında Çin hanedanı Türkleri Çin bölgesinden çıkarmak istemiştir. (639)⁷⁹

648'de Ch'e-pi başkaldırarak bağımsızlığını kazanmıştır. Ancak Çinliler ona karşı diğer Türk boylarını ayaklandırmış ve değişik oyunlarla onu pasif hale getirmişlerdir. 650 yılından sonra uzun bir zaman ayaklanma hareketi olmamış ancak 679 yıllarında büyük isyan olayları doğuda yaşanmıştır⁸⁰.

Bu isyan hareketi başarısızlıkla sonuçlanmış ve Çinliler kendi siyasi yöntemlerini uygulayarak Türk beylerinin birlik ve beraberliklerini bozmuşlardır. Çinliler isyancıları öldürmeyeceklerine söz vermişler ama sözlerini tutmamışlardır. Bug Börü ve Ubangu Arslan ilk olarak elli dört Türk beyini katletmişlerdir.⁸¹

650 yılı sonrasında Çinliler Orta Asya'yı kaybetmemek için yeni bir yola başvurmuşlardır. Göktürk ülkesi değişik askerî valilikler oluşturarak Çinli askerî valiler aracılığıyla yönetilmiştir. Buna ilişkin, Göktürkler arasındaki bağımsızlık düşüncesi gün geçtikçe artmıştır. 670'li yıllarda Türkler kuvvetlenmeye başlamıştır. Ordos'ta ayaklanan Türk Prensi Ni-shih-fu hezimetle uğratılarak Çin başşehrine götürülmüş ve orada idam edilmiştir (679). Bununla birlikte Göktürk soyundan A-shih-na Fu-nien elli üç arkadaşıyla beraber 681'de katledilmiştir.⁸²

II. Göktürk Devleti'nin kurucusu, Çin kaynaklarında A-shih-na Ku-tu-lu olarak yer verilen Kutlug Kağan'dır. Börülüler sülalesine mensuptur. Göktürk Hanedanına mensup olan Kutlug, tudun ünvanıyla bir boy beyi olarak tarafına eski devlet erkânı ve askerlerini alarak isyan hareketini başlatmıştır. II. Göktürk Devleti'nin kurulmasına olanak veren ünlü devlet adamı ve komutan Tonyukuk da yanındadır. İsyan hareketi başarılı olmuş ve Göktürk Devleti istiklalini kazanmıştır. 682'de Ötüken'de Oğuzlar itaat altına alınıp devlet himayesi altına alındığında Kutlug, devleti toparlayan, düzenleyen, devlet kuran anlamlarında İl-teriş ünvanını almış ve kendini kağan ilân etmiştir. Devlet idaresi ve teşkilatını yeniden oluşturmuştur.⁸³

⁷⁸ Taşağıl, "Türk", 470.

⁷⁹ Taşağıl, Kök Tengri'nin Çocukları, 157; Saadettin Gömeç, Kök Türk Tarihi, (Ankara: Berikan Yayıncılık, 2011), 105.

⁸⁰ Liu Mau-Tsai, Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri, çev. Ersel Kayaoğlu, Deniz Banoğlu, (İstanbul: Selenge Yayıncılık, 2006), 210-212.

⁸¹ Taşağıl, Kök Tengri'nin Çocukları, 158-159.

⁸² Taşağıl, "Türk", 470.

⁸³ Gömeç, Kök Türk Tarihi, 117.

Orhun Yazıtlarında isyandan şöyle bahsedilir: *“Babam hakan on yedi asker ile birlikte dışarı çıkmış. Dışarıya doğru gidiyor diye haber duyup şehirdekiler dağa gitmişler, dağdakiler geri gelmişler. Toparlanıp yetmiş erkek olmuşlar. Tanrı kudret verdiği için babam hakana ait ordusu kurt gibi imiş hasmı koyun gibi imiş. İleri, geri seferler düzenleyerek toplamış, artmış. Hepsi yedi yüz asker olup ülkesini hükümdarını yitirmiş olan milleti, kul ve cariye olmuş milleti, Türk geleneği asimile olan milleti ecdadımın töresince bir bütün haline getirilmiş, harekete getirmiş. Tölüs ve Tarduş milletini düzenlemiş.”⁸⁴*

II. Göktürk Devleti'nin kuruluşunun ardından Pekin'den Kansu'ya kadar uzanan tüm Kuzey Çin bölgelerine Türk akınları başlamıştır. 682-687 yıllarında toplam kırk altı sefer düzenlenmiştir. 692'de hayata gözlerini yuman İltiş Kağan'ın yerine, evlatları Bilge ve Kül Tigin yaşı küçük olması hasebiyle kardeşi Kapgan geçmiştir. Kapgan tahtta olduğu dönemde yirmi dört yıl süresince yönetim anlayışını, üç temel üzerine inşa etmiştir. Bunlar, sürekli Çin'i abluka altında tutmak, Çin'in değişik bölgelerinde esir olmuş Türkleri kurtarmak, Orta Asya'da hayatını idame ettiren Türkleri Göktürk Devleti'ne bağlamaktır. 709 yılına kadar Kitanlar, Kırgızlar, Türgişler, Tangutlar, Soğd kolonileri, Basmiller, Çikler ve Azlar itaat altına alınmıştır.⁸⁵

Ancak akabinde Kapgan Kağan'ın sert tavrı nedeniyle devlete bağlı boyların çoğu ayaklanmaya başlamıştır. İsyân eden Kırgızlar, 710'da yeniden itaat altına alındıysa da pek çok Türk boyu Çin'e sığınmıştır. Bayırku boyunun isyanının bastırılmasından sonra Kapgan Kağan, Ötüken'e doğru ilerlerken Söğüt ormanında Bayırkuların saldırısına uğramış ve öldürülmüştür. Kesik başı orada bulunan bir Çinli casus tarafından Çin başşehrine götürülmüştür (716). Yerine gelen oğlu İnel yetkin olmayan kağanlığı sebebi le saltanattan indirilmiş ve yerine İltiş'in oğlu Bilge Kağan geçmiştir. Bilge Kağan öncelikle boyların ayaklanmasını bastırmış ve devletin birliğini yeniden sağlamıştır. Bilge Kağan, Çinlilerle iyi geçinmeye çalışmış ve iki ülke arasında dostluk kurulmuştur. Nitekim Tonyukuk Yazıtında Göktürk Devleti'nin inşa edilmesini ve özgürlük için karşılaşılan zorluklar, verilen mücadeleler yer almaktadır. Bilge Kağan'dan sonra tahta oturan kağanlar tecrübesiz olması sebebi ile devlet zaafa uğramış ve 742'de isyan eden Basmil ve Uygurlar, Göktürkleri bozguna uğratmışlardır. Göktürkler 745 yılında tamamen yıkılmışlardır.⁸⁶

Yukarıda zikredilen tarihi malumattan da anlaşılacağı üzere Göktürkler, milâttan önceki yüzyılda Hunlar tarafından teşekkül ettirilip, değişime uğrayan topluluklar ve boyların sevinde süren Asya'daki büyük Türk İmparatorluğunun 6. asırla 8. asır arasındaki döneminde hakimiyetlerini devam ettirmişlerdir. 731 yılında Kül Tigin, 734 yılında da Bilge Kağan'ın ölümünden 10 sene kadar sonra Uygurlar tarafından 745'te tarih sahnesinden çekilmişlerdir.⁸⁷

⁸⁴ Hüseyin Namık Orkun, Eski Türk Yazıtları, (Ankara: TDK, 2011), 35.

⁸⁵ Erhan Aydın, Orhon Yazıtları Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ong, Küli Çor, (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2017), 57; Gömeç, Kök Türk Tarihi, 117; Taşağıl, “Türk”, 470.

⁸⁶ Ahmet Taşağıl, “Türk”, *DİA*, c. 41, İstanbul (2012), 470-471.

⁸⁷ Ergin, Orhun Abideleri, XV-XVI.

1.1.1.Orhun Anıtları'nın Yazarları

Bilge Kağan ve Kül Tigin yapıtlarını taş üzerine işleyerek neticeleyen kişi Bilge Kağan ve Kül Tigin'in yeğeni Yollug Tigin'dir. Yollug Tigin, Kül Tigin Yazıtı'nı yirmi günde, Bilge Kağan Yazıtı'nı ise otuz dört günde yazmıştır. Anıtların asıl sahibi yani anıtlarda bizzat konuşan kişi ise Bilge Kağan'dır. Bilge Tonyukuk Yazıtının yazarı ise olaylar kendi dilinden anlatıldığı için kendisi olmalıdır. Ancak anıtı kazıyanın kim olduğu bilinmemektedir.⁸⁸

1.1.2. Orhun Anıtlarının Yazılış Sebebi

Orhun Anıtlarında Bilge Kağan, edebî bir dille yüzlerce yıl öteden haykırarak millet olma bilincini ortaya koyar. Anıtlarda, örnek devlet adamının liyakatinin niteliğini , halkın yaptığı hatalar, yurt sevgisi, Türk töresinden uzaklaşmanın ve birlik tesis edememenin doğurduğu acı sonuçlar açık bir dille anlatılır.

Anıtlarda Bilge Kağan ve Kül Tigin'in beraber devleti sistemli hale getirmeleri, girdikleri savaşlar, halkı himaye altına almaları, düşmanı boyunduruğu altına almaları; tarihte yaşanan hezimetler ve yapılan hatalar tek tek hikâye edilir.

Anıtlar, tarihi belge olmanın yanı sıra Türk sosyal, kültürel hayatında etkileri görülmesi ve Türk düşünce yapısının bugüne kadar inkişaf etmesi bakımından da önem arz eder. Örneğin Kül Tigin yazıtında Bilge Kağan, dayanışma içerisinde yurda dirlik ve düzen sağladığı sevgili kardeşinin yaşama gözlerini yumması üzerine duyduğu derin acıyı ifade eder. Bilge Kağan bengü taşında ise; Bumin ve İstemi Kağan dönemlerindeki şevket dönemi, Çin'e nasıl esir olunduğu, Çin zulmünden nasıl kurtulduğu, Bilge Kağan'ın savaşları ve Türk milleti için gösterdiği fedakârlıklar aktarılır.⁸⁹

Bilge Kağan yazıtında, Çin'in eline düşmesinin nedeni olarak liyakatsiz kişilerin yönetimi ele alması, düzenbaz Çin milletinin küçük kardeş ile büyük kardeşinin arasının kötüye gitmesi, bey ve milletin arasını açması gerekçe olarak belirtilir. Çin hâkimiyetinden çıkış noktası ise Çin'e bağlı olan Türklerin bağımsız olma düşüncesinin neticesinde İlteriş Kağan'ın on yedi erle Çin sınırlarından çıkarak Türkleri teşkilatlandırması ile mümkün hale gelir. Bu şekilde, yurdunu kaybetmiş, başsız kalmış millet; köle olmuş ve Türk geleneğini bırakmış millet ataların töresince düzene sokulur.⁹⁰

Anıtlarda vurgulanan erdemler ve insani özellikleri alplik, erlik, bilgelik ve tuzluktur.⁹¹ Eleştirilen özellikler ise nankörlük, dinlememek, cahilce inanmak, uzağı görememek, bilgili kağanı esasa almamak, ihanet etmek olarak sıralanabilir. Bununla birlikte Türk boyunu toparlayan ve Türklerin il tutmasına imkân veren idarecilerde kalabalık bir millet ve yurt sevgisinin olduğu aşikârdır. Bilge Kağan, Türk milletinin adı sanı yok olmasın diye gece yatmaz, gündüz oturmaz daima karınca

⁸⁸ Talat Tekin, Orhun Yazıtları: Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk, (İstanbul: Simurg Yayınları, 1998), 13-14.

⁸⁹ Ercilasun, Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi, 133.

⁹⁰ Ergin, Orhun Abideleri, 37.

⁹¹ Nihat Sami Banarlı, Resimli Türk Edebiyatı Tarihi, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1987), 67.

misali çalışır. Burada millete emrine girme bilincinin de son derece kuvvetli olduğu görülmektedir. Çünkü Bilge Kağan, sorunsuz bir millet üzerine değil; içte açsız, dışta giysisiz, fakir bir millet üzerinde kağan olur. Ölecek milleti yaşama döndürerek besler, doyurur, giydirir ve zenginleştirir.⁹²

Erkeklerin askerlik özelliği ve yetkinliği ile tecrübe kazanmasının dışında yapıtlarda kadınların da akıllı olması ifade edilir. Tanrı Türk milleti son bulmasın diye İltirış Kağan'la İlbilge Hatun'u önem atfetmişlerdir.⁹³ Dolayısıyla Hatun'un Türk devlet geleneğindeki yerine dair ipuçlarının ilk olarak bu metinlerde yer aldığı söylenebilir. Orhun Anıtları kadın erkek eşitliği konusunda kendi döneminde çok ilerici bir bakış açısına işaret eder, bu anlamda, anıtlar Türk kültüründeki kadın erkek eşitliğinin en büyük aracıdır. "Türk milleti sonu gelmesin diye, millet olsun diye babam İltirış Kağanı, annem İlbilge Hatunu göğün tepesinde tutup yukarı kaldırmış olacak." ifadeleriyle, milletin sürekliliğin ve onayının kadın ve erkeğin birlikte hareket etmesine bağlı olduğu anlatılmıştır. Özellikle de Türk kültüründe önemli bir yeri olan tek eşlilik düşüncesi, kadın ve erkeğin eşit bireyler olarak dermeyan edilmesi Türk kültürü ve aile yapısına örneklik teşkil eder.⁹⁴

Anıtlarda, Tengri, Umay, Yer-su, Kut gibi kutsal olguları dini literatür içerisinde değerlendirildiğini; Tenri-Kağan, Kağan-halk ilişkilerinin ise Türk siyaset düşüncesi hakkında ipuçları verdiğine de şahit olunmaktadır.⁹⁵

Buradan konu müzakere edildiğinde, Türk kültüründe siyasi ve sosyal hayatta kadınların ve erkeklerin beraber hareket ettiği neticesine ulaşılabilir. Anıtlarda bilgeliği ile ön plana çıkan kadının bir diğer erdemi de ruh gibi, melek gibi olmasıyla açıklanır. Bilge Kağan annesinden "umay gibi annem" diyerek övgüyle ve iltifatla söz eder.⁹⁶

1.1.3. Orhun Anıtlarının Günümüze Ulaşma Süreci

Orhun Anıtlarının 19. asrın bitmesine yakın şahit olunması ve bu sebeple , derin yorumlamalar yapılamaması bu anıtlar üzerinden Türk milletinde hafıza tazelenmesinin ve uyanışının yaşanması mümkündür. Söz konusu diriliş, temeli binlerce yıl öncesine dayanan bir kültür geçmişinin ortaya çıkarmasını sağlayabilecektir.⁹⁷

18. yüzyılın ortalarında yazıtlar keşfedilmişse de yazıtların okunup çözüme kavuşturulması 19. yüzyılın sonlarında Danimarkalı dilci V. Thomsen tarafından yapılmıştır. Thomsen, 1893'te Kopenhag'daki Danimarka Kraliyet İlimler Akademisi yaptığı görüşmelerde, Orhun Yazıtlarını çözümlediğini dünyaya duyurmuştur. Orhun Yazıtları'nın Türkiye'de duyurulması ise ancak dört

⁹² Ergin, Orhun Abideleri, 39-43.

⁹³ Ercilasun, Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları, 512.

⁹⁴ Aygün Akyol, "Bireysel ve Toplumsal Hayatta Sosyal Adaletin Yeri", *Türk Medeniyeti Dergisi*, yıl: 1, sayı: 2020/1, 46, 47.

⁹⁵ İsmail Taş, *Türk-İslam Düşüncesi Yazıları*, (Konya: Palet Yayınları, 2017), 183-184.

⁹⁶ Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, 68.

⁹⁷ Demir, "Türk Toplumunun Kültürel Belleği Bağlamında Orhun Abideleri'ni Yeniden Düşünmek: Taşın Bedeni ve Belleği", 430.

yıl geçtikten sonraki süreçte, 1897 yılında olmuştur. 1897'deki Müsteşirler Kongresinde Thomsen'i esas alan Ahmet Mithat Efendi, onun kitabından bir kopya alarak İstanbul'a gelmiş ve eseri Necip Asım'a teslim etmiştir. Thomsen'in eserinin giriş kısmını ölçü alan Necip Asım, 1897'de Pek Eski Türk Yazısı⁹⁸ adıyla küçük bir risale neşrederek Orhun Yazıtları'nı bizde ilk kez tanıtmıştır.⁹⁹

Ercilasun da, Türkiye'de Köktürk Anıtları'nı ilk anlatan bilim adamının Necip Âsım olduğunu ifade eder. İkdam gazetesinin 17 Şubat 1895 tarihli örneğinde, imzasız olarak çıkan 'Hutût-ı Kadîme-i Türkiyye (Eski Türk Yazıları)' başlıklı geniş ve açık makalesinde Necip Âsım, Göktürk Anıtları'ndan ve özellikle Göktürk harflerinden ve onların kökeninden bahseder. Ercilasun bu süreci şöyle ifade eder: "Köktürk harflerini bizde ilk ortaya çıkaran Necip Âsım olduğu gibi, Orhun Anıtları'nı ilk defa yayma şerefi de ona aittir. Darülfünun Türk Dili Müderrisi Necib Âsım Bey'in 1925'te Maarif Vekâleti çatısı altında etrafa duyurduğu Orhun Âbideleri adlı eser, hem Köl Tigin ve Bilge Kağan bengu taşlarının metin ve anlatımlarını, hem de Orhun Türkçesinin gramerini ihtiva eder.¹⁰⁰"

Yazıtları bilim dünyasına ise ilk kez Johan von Strahlenberg¹⁰¹ tanıtmıştır. N. N. Yadrintsev¹⁰², Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarının örneklerini bilim topluluğuna takdim etmiş, Axel Olai Heikel başkanlığındaki Fin heyeti yazıtların resimlerini ve çıkartmalarını getirterek yayımlamıştır. Tonyukuk yazıtını da 1897'de Klementz bulmuştur. Yazıtların taşının Bilge Kağan mezar külliyesinin 45-50 km güneyindeki mermer ve granit yataklarından alındığı anlaşılmaktadır.¹⁰³

Türk-İslam kültürü açısından bakıldığında Orhun Yazıtları'ndan ilk kez 13. yüzyılda İlhanlılar devri tarihçisi Ata Melik Cüveyni, *Tarih-i Cihan Güşa*¹⁰⁴ adlı eserinde bahsetmiştir.¹⁰⁵ Göktürk Yazıtları adına yapılan ilk inceleme ve araştırma Şemseddin Sami'ye aittir, ancak ortaya çıkarılmamıştır. Akabinde, Hüseyin Namık Orkun'un "Eski Türk Yazıtları"¹⁰⁶, Muharrem Ergin'in *Orhun Abideleri* ve Talat Tekin'in *Orhun Yazıtları*¹⁰⁷ adlı eserleri önemli bir yere sahiptir. Bunun dışında Orhun Yazıtları pek çok kez incelenmiş ve üzerine çeşitli yayınlar yapılmıştır.¹⁰⁸ Cengiz Alyılmaz'ın *Orhun Yazıtları'nın Bugünkü Durumu* da yapılan önemli çalışmalar arasındadır.¹⁰⁹

⁹⁸ Necip Asım, *Orhun Abideleri*, (İstanbul: Maarif Vekâleti, 1341/1925).

⁹⁹ Ahmet Bican Ercilasun, *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, (Ankara: Akçağ Yayınları, 2008), 83.

¹⁰⁰ Ercilasun, *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, 152-153.

¹⁰¹ Das nord und ostliche Theil von Europa und Asia, Universitas Szegediensis de Attila József Nominata, Szeged 1975. Aktaran. Kaçalın, "Orhon Yazıtları", 391.

¹⁰² Anciens caracteres trouves sur des pierres et des ornements au bord de l'Orkhon, St. Petersburg 1890.

¹⁰³ Kaçalın, "Orhon Yazıtları", 391.

¹⁰⁴ Alaeddin Ata Melik b. Muhammed Cüveyni, *Tarih-i cihan güşa*, çev. Mürsel Öztürk, (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1988).

¹⁰⁵ Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, (Ankara: TDK Yayınları, 1986), 8.

¹⁰⁶ Eser künyesi için bkz. 122. dipnot.

¹⁰⁷ Talat Tekin, *Orhon Yazıtları*.

¹⁰⁸ Söz konusu çalışmalarla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Zekerya Batur; Gülbike Yıldırım, "Orhun Yazıtlarında Anlama ve Anlatma Becerileri", *Turkish Studies*, Volume 8/4, Spring 2013, 315-316.

¹⁰⁹ Kaçalın, "Orhon Yazıtları", 392-393.

2016 yılında Ahmet Bican Ercilasun'un ortaya çıkardığı Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları adlı yapıt ise Göktürk Anıtları üzerine Türkiye'de yapılmış son dönem çalışmalarındandır.

Orhun Yazıtlarının çağdaş Türk dünyasında araştırma tarihi SSCB'nin son elli yılına denk gelmektedir. Kırgızistan'da Çetin Cumagulov, Azerbaycan'da Alisa Şükürov ile A. A. Meherremov, Özbekistan'da G. Abdurahmanov ile A. Rustemov Türk dünyasında Orhun Yazıtları adına çalışma yapan etkin kişilerdir. Orhun Yazıtları Kazakistan'da da koruma altına alınmıştır. Kazakistan'da araştırma yapan âlimlerden en önemlisi Gubeydulla Aydarov'dur.¹¹⁰

1.1.4. Orhun Anıtlarının Türk Tarihi Açısından Önemi

Orhun Anıtlarının önemi günümüzden yaklaşık 1300 yıl öncesine dair Türk dili, tarihi, kültürü hakkında sahip olduğu malumattan ve bu alanda ilk yazılı belgeler olmasından gelmektedir. Orhun Yazıtları Türk tarihinin bilinen en eski edebi metnidir.

Orhan Yazıtları, Bilge Kağan ve Tonyukuk tarafından düzenlenmiş II. Doğu Türk Kağanlığı'nın geçmişi niteliğindedir. Kül Tigin ve Bilge Kağan yapıtlarında dünyanın ve insanlığın dünyaya gelmesi ile alakalı konulara bir cümleyle dokunularak ve birinci kağanlığın tarihi ana hatları ile anlatıldıktan sonra ikinci kağanlığın başlangıcından Kül Tigin'in 731'de ölümüne kadarki süreçte siyasi ve askeri tarihi anlatılır. Özellikle Bilge Kağan'ın beylerine ve halkına seslendiği bölümler son derece kuvvetli bir dille anlatılır. Bu bakımdan Orhun yazıtlarının Türkçe'nin en eski ve en güzel nesir ve hitabet örnekleri olduğunu söylemek yanlış olmaz.¹¹¹

Nihat Sami Banarlı da yapıtlar için birbirine yaklaşık ifadeleri kullanarak Göktürk anıtlarında Bilge Kağan'la kardeşi Kül Tigin'in Türk milletine ve Türk beylerine ilettikleri bilginin ulaşılabilir ve okunabilir derecede var olduğu; bu eserlerin yer yer gerçekçi bir tarih dili, ara ara bir iman lisanı, milli ve sosyal eleştiri ve güven cümleleri; yer yer de güçlü bir hitabet dili ile kaleme alındığını ifade eder.¹¹²

Ahmet Caferoğlu da benzer görüşlerini şöyle ifade eder: "...Bahusus ki, anıtlar kendine muhatap olarak hem dönemini hem de gelecek Türk kuşaklarını esasa almak sureti ile çok önemli bir özelliğe sahip olmuştur. Anlaşılan o ki, anıtlar Türk tarihine ve İstiklal Savaşı'na öncülük etmek görevini de sahiplenmişlerdir. Bunu bilhassa yazıtların tarzı ile oldukça özdeş bir edebi dilin kullanımında ve mevcudiyetinde görmek mümkündür."¹¹³

Kazakistan'da yazıtlar üzerine araştırma ve incelemelerde bulunan Bazılhan, , Köktürk yazısına ilişkin olarak şunları kaydetmektedir: "Eski Türk yazısı bugünkü Türk soylu halkların eski ruhani

¹¹⁰ Ercilasun, Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi, 156-157.

¹¹¹ Tekin, Orhun Yazıtları: Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk, 14-22.

¹¹² Banarlı, Resimli Türk Edebiyatı Tarihi, 61.

¹¹³ Ahmet Caferoğlu, Türk Dili Tarihi, C. I-II, (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1984), 110.

medeniyetinin delili ve ortak kültürüdür. Yani eski Türk yazısı, dünyadaki medeniyetlerin bilgi seviyesi yüksek miraslarından biridir.¹¹⁴

Yazılış maksadı, “dönemin olaylarını özel bir usulle anlatma” olarak özetlenebilecek bu anıtların mühim bir unsuru da askeri ve siyasi tarihe ağırlık vermesidir. Bununla birlikte olayların anlatılmasında izlenen yol, kullanılan dil, başvurulan üslup, bu taşlara ayrı bir değer kazandırmıştır. Daha sonraki dönemlerde göreceğimiz tarih yazıcılığından muhtelif açılı olan bu yazıtlar, daha önce düşünülmüş, üzerinde durulmuş ve son olarak da yazıya geçirilmiştir. Nitekim anlatımdaki sağlamlık, bu yazıtların hemen söyleniveren sözlerin yazıya aktarılmış şekilleri olmadığının göstergesidir.¹¹⁵

Muhtevasında yer alan yol göstericiliği olması ve aynı zamanda lisan ve usül olarak da Orhun Anıtları hem sözcük seçimleri hem de cümle temelindeki uyum dikkate alındığında yazıldığı dönem itibarıyla Türk dilinin nasıl bir kutsallığa sahip olduğunu da ortaya koymaktadır.¹¹⁶

Orhun Anıtları’nda Türk devletinin ayrışmasını ve yok oluşu açıkça ifade edilerek, gelecek kuşağın bundan ders alması istenmektedir. Devletin yıkılış sebepleri tek tek sıralanmaktadır. İlk önce devlet yönetimi şeklinin hafızadan silinmesinden ve küçük kardeşin ağabeyi gibi, oğlunun babası gibi devlet yönetiminin devamlılığını sağlayamadığı söz edilmektedir. Bilgisizlik, korkaklık ve uyuşmazlığın ortaya çıktığı, Çin devletinin hileli siyasetinin bunda önemli olduğu vurgulanmıştır. Türklerin altın, gümüş, ipekli kumaş ve tatlı sözlere inancı içerisine girerek yanıldığı, beyler ile yöneticilerin aralarının bozulduğu, kardeşlerin arasının açıldığı ifade edilmiştir. Bunun sonucunda birlikteliğin bozulduğu, Türk milletinin sona erdiği, oğulların kul, kızların cariye durumuna düştüğü, Türk beylerinin Türkçe isimlerini bırakıp Çin ismini edindiği, yabancı devletin tekeline girmesi ve tam elli sene esir yaşadığını dile getirilmiştir.¹¹⁷ Günümüze bakan yönüyle yurt içinde anlaşmazlıklar çıkartmayarak milli birliği sağlama ve milleti bir bayrak altında toplama ideali ön plana çıkarılmalıdır.

Anıtlarda bahsedilen örf ve adetler sosyal açıdan incelenerek bugün ile dün arasında etkileşim sağlanmaktadır. Bununla birlikte anıtlar, ortak hafızanın Avrupalılaştırılmaya çalışıldığı bir dönemde Türk milletine Orta Asya hakkında bir irade ve ayrıcalık kazandırmaktadır. Nitekim Türk kültür ürünü olan bu anıtlar, yine ve en çok Türk kültürel kimliğinin anlatılması için aktif bir hale getirilmek zorundadır. Örneğin; bu anıtlarda Türk kültürel özelliği olarak millî birliğin önemi ve gerekliliği sürekli olarak ifade edilmektedir. Bu anıtlarda ayrıca milli kültürde yaşanabilecek en küçük bir zedelenmenin Türk milletinin birlik ve beraberlik içerisinde hayatını sürdürmesine engel teşkil edeceğinden; bu nedenle bilgiyle planlama yapılması zorunlu kalınmasından; birliği

¹¹⁴Onur Balcı, “Türkiye Türkçesi ve Kazak Türkçesi Örnekleriyle Orhun Yazıtları’nın Çağdaş Türk Lehçelerine Aktarma Farklılıkları”, *Türk Dünyası*, S. 40, (2016), 9.

¹¹⁵Saim Sakaoglu, “Orhun Anıtları İle Dede Korkut Kitabı’nın Destansı Yapıları Üzerine”, *Türk Kültürü*, S. 473, Y. XL, (Eylül 2002), 513.

¹¹⁶Nihad Sâmî Banarlı, *Edebiyat Sohbetleri*, (İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 2007), 49.

¹¹⁷Bahitgül Kuljanova, “Eski Türk Anıtlarındaki Halk Birliği ve Memleket Bütünlüğü Ülküsü (“Orhon” ve “Kutadgu Bilig” Eserlerine Göre)”, III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu” bildiri Kitabı, (Ankara: Hacettepe Üniversitesi Basımevi, 2011), 520.

oluşturan devlet yönetiminde prensipli olmanın zorunluluğundan ve sanat kadar ticaretin de önemli olduğundan söz edilmektedir.¹¹⁸

Dolayısıyla Orhun Anıtları Türk kültürü için ilk ve en mühim kaynaklardan biridir. Bu anıtların anımsanması, içinde bulunduğumuz çağda kendini ifade etmekte açmazlara düşebilen Türk toplumuna değerli seçenekler takdim etmektedir. Aktif kuşakların hafızası, pasif nesillerin sindirme yönteminin altında eremediği sürece, kendisini ve anımsattığı bilgiyi işlevsel hale getirebilecektir. Böylelikle, yeni kuşaklar hem geçmişle yüzleşme hem de geçmişi aydınlatma açısından, Orhun Anıtları gibi birer yaşayan miras niteliğindeki eserlere daha sıcak ve daha elit bir şekilde yaklaşılabilirlerdir.¹¹⁹

Bu düşüncenin bir uzantısı olarak Aydın da, günümüz Türkiye'sinde Yunan mitolojisiyle ilgili eserler kadar, Göktürk yazıtları üzerinde durulmadığını ifade etmektedir. Ona göre liselerin ders kitaplarında İlyada ve Odisse'den uzun uzadıya kesitler olmasına rağmen Orhun metinlerine ve Türk mitolojisi ile ilgili diğer eserlerin dikkate alınmaması büyük bir yanılıdır. "Milli Şuur" kendi milletinin varlığına erişmek ve bilmek anlamına gelmektedir. Yeni nesillere milli şuur, ancak bu eserlerin anlam ve içeriğini bütün özellikleri ile kavratılarak kazandırılabilir.¹²⁰

Milletlerin tarih boyunca; sevinçleri, hüznüleri, kahramanlıkları, inanışları, inkisarıları, başarıları, gelenekleri lisanları ile ortaya çıkardıkları yapıtları ile ilerideki nesillere aktarılmaya çalışılır. Milletlerin kendilerine has lisanları ile tezahür ettirdikleri yapıtları bulunmaktadır. Bu şaheserler vesilesiyle insanlar tarihindeki milli, ahlaki, destanî olgularını idrak edip özümseyerek hayatlarını değiştirebilirler. Diğer taraftan, geçmişi olan bir dil ve söz konusu bu dil ile meydana getirilen yapıtlar sayesinde, nesilden nesile etkili bir şekilde aktarılabilir.¹²¹

Bilge Kağan, yazıtının sol bölümünde milletine şöyle seslenmektedir: "*Köngülteki sabımı urturdum.../Gönüldeki sözlerimi yazdırdım; On Ok oğlinga tatinga tegi bunı körü biling. Benggü taş/ On ok oğluna, yabancına kadar bunu görüp bilin. Ebedi taş.*"¹²²

Bilge Kağanın gönlündeki sözler; Türk milletinin ebediyen yok olmaması ve Türk devletinin bekası için hep birer uyarıdır, mesajdır; vasiyettir. Mustafa Kemal Atatürk'ün *Nutuk*'u da aynı duygularla kaleme alınmıştır. Bu bağlamda Bilge Kağan, Kül Tigin ve Tonyukuk'un, Atatürk'ün arketipleri olduğu söylenebilir.¹²³

¹¹⁸ Sertaç Timur Demir, "Türk Toplumunun Kültürel Belleği Bağlamında Orhun Abideleri'ni Yeniden Düşünmek: Taşın Bedeni ve Belleği", Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi, S. 6, No. 2, (Mart 2017), 430.

¹¹⁹ Demir, "Türk Toplumunun Kültürel Belleği Bağlamında Orhun Abideleri'ni Yeniden Düşünmek: Taşın Bedeni ve Belleği", 437, 439.

¹²⁰ Mehmet Aydın, "Orhun Abidelerinin Mesajları", *Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü*, S. 329, Y. XXVIII, (Eylül 1990), 516.

¹²¹ Murat Özbay; Esra Karakuş Tayşi, "Dede Korkut Hikâyelerinin Türkçe Öğretimi ve Değer Aktarımı Açısından Önemi", *Pegem Eğitim ve Öğretim Dergisi*, C. 1, (2011), S. 1, 24.

¹²² Ergin, Orhun Abideleri, 7, (Kül Tigin Abidesi, Güney Yüzü, 12. Satır)

¹²³ Aydın, Orhun Abidelerinin Mesajları, 522.

Küresel anlamda hızlı bir yenileme sürecinin yaşandığı dönemimizde devletin olduğu yer, rolü, yönetilenlerin ahvali, ödev ve sorumlulukları, karşılaşılan olaylara karşı takınılacak tutum ve tepkiler, her millet tarafından farklı değerlendirilmektedir. Söz konusu durumlarda her millet kendisine bir yol ve amaç belirleyerek bir çıkış aramaktadır.

Dünyadaki doğal kaynakların tükenmekte olduğu, dünyanın insanlığının önüne sunduklarının dengesiz paylaşıldığı, kıtlık, savaş ve hastalıklar gibi sorunların yaşandığı çağımızda; yeni anlayışlar kendilerini tüm toplumlara dayatmakta ve hayatı tek biçimci bir dile ve tüketime dayalı bir anlayışa mahkûm etmektedir. Bu noktada tarihine ve kültürüne bağlı bir toplum olabilirsek, kültürel ve toplumsal açıdan yozlaşmanın önüne geçebiliriz. Her millet, kendi milli benliğini muhafaza etmek, geleceği kendi inanç ve yaşama bakışıyla kurgulamak ister. Bu isteğe ulaşmak, yaşayan kuşağın bir önceki kuşaktan miras olarak aldığı değerleri, yeni kuşaklara devri ve onların da bu değerleri geliştirerek döneme uygun aktifliğinde yaşatmasıyla gerçekleşir. Bu süreçte ana konusu tüketime dayanan ve her şeyin alınıp satılabilir bir olgu olarak idrak edilmesini amaçlayan düşünce ve aslında tüm dünya milletlerine giydirilmeye çabalanan deli gömleğinin Türk milleti tarafından giyilmesi ve diğer toplumların kültürel emperyalizmine mahkûm olmak istemiyorsak, Bilge Kağan ve Bilge Tonyukuk tarafından tespit edilen tehlikeyi ve bu tehlikeyi sonlandırmanın çaresini üretmek ve değerlendirmek zorunluluğu bulunmaktadır. Ötüken, çağlar ötesinden gelen ve bugün de geçerli olan ortak hafızadır. Bu ortak hafızadan uzaklaşılması demek, Türk milletinin bunalımı, esareti, yok oluşu demektir. Bunun için baştakilerin kurumsal açıdan Türk milletinin maddi ve manevi- kültürel gelişimine faydalı olan yapılanmalara gitmesi yönelmesi gerekirken, reaya kesiminin de Türk milletinin yabancı bir kültüre gerek duymayacak denli salt ve değişmemiş bir kültür ve medeniyete sahip olduğu bilincine varması gerekmektedir.¹²⁴

Ergin'e göre de Orhun Anıtlarını, bugün Türkiye'den binlerce kilometre uzakta eski Türk coğrafyasında, bugünkü Moğolistan'da Türklüğün şahadet parmakları olarak yücelen bu mübarek taşları doya doya okumak, her kelimesi üzerinde esaslı bir şekilde düşünmek, resimlerini huzur içinde seyrederek ruhu yıkamak, her Türk için millî ibadettir.¹²⁵

Bu bağlamda Uyanık'a göre de Türk Felsefesinin İslam öncesi ve İslam sonrası boyutlarının ayrıca tahlile tabii tutulması gerekmektedir. Nitekim Orhun anıtlarıyla başlayan ezeli hikmet sürecinin Hz. Muhammed'in getirdiği öğretilerle yeniden yorumlanması ve buradaki Türk aklının öncelenmesi bir zorunluluktur. Ayrıca coğrafya, dil ve düşünce arasındaki irtibatının tespitinde oldukça girift sorunlar olduğunun bilincinde olarak jeo felsefe yapmak ancak Orhun Anıtları ve Türk kültürüne ait metinlerin okunmaları ile mümkün olacaktır. Böylelikle hangi alfabeyle yazılırsa yazılsın Türkçe ifade edilen, Türk Düşüncesi ve felsefesine dair unsurların tespit edilmesinin yolu açılacaktır.¹²⁶

¹²⁴ Mustafa Sever, "Orhun Yazıtlarındaki Bazı Kavramları Yeniden Okumak", III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildiriler Kitabı, C. 2, (Ankara: Hacettepe Üniversitesi Basımevi, 2011), 731-732.

¹²⁵ Ergin, Orhun Abideleri, XXIV.

¹²⁶ Mevlüt Uyanık, "Felsefeyi Anadolu'da Yeniden Yurtlandırmak-Türk Felsefesine Giriş", *Muhafazakâr Düşünce*, Y. 15, S. 54, (2018), 189-190.

Son tahlilde kanaatimizce Türk Hakanının çağlar ötesinden gelen hitabı günümüz millî birliği için bir önsöz niteliğinde ele alınmalı ve Orhun Anıtları'nın tarihî önemi benimsenmelidir: *“Ey Türk milleti, üstteki gök çökmezse, alttaki yer yarılmazsa, senin ilini ve töreni kim bozabilir!¹²⁷”*

1.1.5. Orhun Anıtlarının Türk Dili Açısından Önemi

Eski Türkçenin çıkış noktasında bulunan “ ORHON DÖNEMİ” genel anlamda Türkçe konuşan halkların ortak tarihini ihtiva eder. Göçebe hayatı son bulmuş Türklerin yerleşik hayata geçmiş halk ile bütünleşmeleri gerçek anlamda doğaldır. Türklerin gittiği yerlerde, kendilerine ait özellikleri sayesinde, Türkçe konuşma dili olarak kullanılıyordu. Türkler yerleşik hayata geçmeleri ve başka halklarla bütünleşmeleri nedeni ile özgün olan Türkçe fonetik bir dil haline dönüşüyordu.¹²⁸

Diller, halkların geçmişini, hayatına etki eden faktörleri, bakış açılarını, siyasi, sosyal, kültürel ve örf ve adetlerini içerir. Diller yüksek derecede açıklayıcı ve aydınlatıcıdır. Tarihi olaylar dil olgusu ile ilişkilendirildiğinde, söz konusu olayların aydınlatılacağı muhakkaktır.

Türk toplumunun değişimi ve gelişimini incelenmek istendiğinde asli kaynak olarak Türkçe diline başvurulması esastır. Türk dili ve tarihi için temel olarak gösterilen yazıtlar, Kültügin, Bilge Kağan ve Tonyukuk Yazıtlarıdır. Bu yazıtlar, Köktürk anıtları lafzı ile tanınırlar. Türk dili açısından, bugüne kadar muhafaza edilen ve yapısı bozulmadan gelen yazıtlar, Orhun yazıtlarıdır.¹²⁹

Orhun yazıtlarına vakıf olunması, Türk dili tarihi bağlamında ehemmiyetlidir. Türkoloji çabalarına yeni bir usul ve belirginlik getirmiştir. Özellikle Wilhelm Thomsen'in yapıtlarının alfabetini 1893'te inşa etmesinden ve bu yapıtların Türklere ait olduğunun bilinmesinden sonra Türkoloji olgusuna dünya bilim çevresinde özel bir anlayış gösterilmiş, Türkoloji incelemeleri hızlanmıştır.¹³⁰

II. Köktürk Kağanlığını nihayete erdikten sonraki süreçte Türk Kağanlığının hükümranlılığını elde eden Uygurlar devletlerini, Köktürk devletinden kalan mirasın üzerine inşa ettikleri için, söz konusu Köktürk devletinin kültürü ve yönetimi çerçevesinde devam ettiriyorlardı. Orhun yazıtlarının son dönemlerinde, Türkler farklı dini inançlara mazhar olmuşlardır. Özellikle Maniheizm, Budizm ve Hristiyanlık ile karşılaşan Uygur Türkleri başkenti Koço olarak adlandırılan ve yönetimi, sevk ve idaresi 400 yıl kadar sürecek, yerleşik bir şekilde, yeni bir devlet oluşturdular. Özellikle Turfan Uygurları 10. yüzyıldan itibaren süren ve 11-12. yüzyılda belli bir aşamaya gelen Türk medeniyetinin öncüsü statüsündedirler. Uygur boylarının belli kesimi Çin'in Kansu alanına gitmiş ve burada hakimiyeti sağlamayan devletler teşekkül

¹²⁷ Ergin, Orhun Abideleri, 17, (Kül Tigin Abidesi, Doğu Yüzü, 22. Satır)

¹²⁸ Gündoğdu, Abdullah, “Dil Malzemeleri Bakımından Türk Sosyal Hayatının Evrimi Üzerine Değerlendirmeler”, III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildiriler Kitabı, C. 2, (Ankara: Hacettepe Üniversitesi Basımevi, 2011),410-414.

¹²⁹ Gündoğdu, Abdullah, Dil Malzemeleri Bakımından Türk Sosyal Hayatının Evrimi Üzerine Değerlendirmeler

¹³⁰ Özyetgin, Ayşe Melek, Tarihten Bugüne Türk Dili Alanı, (“Chinese Academy of Social Science (Konferans)”, Turfan, Çin, Ocak 23–25, 2006).

ettirmişlerdir. Farklı dinler ile buluşup yeni bir kültürle karşılaşan Uygurların lisanı, yazı dili geleneği Köktürk dönemi Türk yazı dilinden ayrı düşünülemez. Eski Türkçe zamanını, Köktürkçe ve Uygurca olarak sınıflandırmaktayız. Bu iki dönem arasında dil açısından fazla bir fark yoktur. Sadece, dönem farklılıkları doğrultusunda birtakım fonetik farklılıklar vardır.¹³¹

1.2. Orhun/Göktürk Anıtları

Göktürk Devleti'ne ait her mesele, herkes tarafından bilinen söylem ve tavsiyeler halinde, tarihsel işaretleri ile birlikte Orhun Anıtları'nda yer almıştır. Geçmiş edinimler ölçü alınarak geleceği şekillendirme gücüne sahip, "Orhun anıtlarına Orhun Kitabeleri de denir. Şüphe duymaya ihtiyaç hâsıl olmadan, bunlar kitabedir. Fakat hem maddi bakımdan hem de manevi bakımdan bu kitabeler söz kaldırmaz birer anıtlardır. İçerikleri gibi güçlü yapıları da anıt hüviyetindedir. Onun için bunları en güzel şekilde tasvir eden en iyi isim Orhun Anıtları tabiridir."¹³²

Orhun Anıtları, Göktürklerin ikinci döneminden kalmış olan Bilge Kağan devrine ait anıtlardır. Eski Türk yazısıyla (runik yazısı) dikili taş, kayalara ve çeşitli nesnelere üzerine yazılmıştır.¹³³

Kutsal Ötüken Bölgesi/Orhun Bölgesi¹³⁴ olarak adlandırılan bölgede Orta Moğolistan'da Arhangay Aymag sınırları içerisinde kalan Kaça-Çaydam gölü dolayında Orhan ırmağının eski yatağı bulunması sebebi ile bu isimle bilinen yazıtlardır. Koşo Çaydam bölgesinin 28 km güneybatısında Uygur Kağanlığı'nın başkenti olan bilinen Karabalgasun; 32 km güneyinde Cengiz Han'ın başşehri Karakurum yer almaktadır.¹³⁵

Kül Tigin yazıtı (732), Bilge Kağan yazıtı (735) ve Tonyukuk'un (Tunyukuk) yazıtı (716-734 yılları arası) Orhun Yazıtları arasında sayılmaktadır. Bunların dışında üç önemli yazıttan Çoyren yazıtının 689-690, Küli Çor (İhe-Hüşötü) yazıtının 719-723, Ongi (İşbara Tarkan) yazıtının da 723-735 seneleri arasında inşa edildiği tahmin edilmektedir. Karabalgasun, Moyun Çor, Taryat (Terh, Terek, Terhin) yazıtları da söz konusu kültür varlıkları arasında kabul edilmektedir.¹³⁶ Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarının arasındaki mesafe yaklaşık 1 kilometredir. Tonyukuk yazıtı, Orhun ırmağının 360 km doğusundadır. Yazıtlar aynı devre ait olmaları ve aynı konuları içermesi nedeniyle Orhun yazıtları olarak kabul edilmiştir.¹³⁷

Türk milletinin geçmişi, hayatı ve bağlı olduğu din hakkında değerli bilgileri içeren bu yazıtların Türkçe metinlerinin hazırlayıcısı (hitab eden) Bilge Kağan (716-734)'dır. Bilge Kağan bu

¹³¹ Özyetgin, Ayşe Melek, "Tarihten Bugüne Türk Dili Alanı"

¹³² Ergin, Orhun Abideleri, XVII. Daha önce de detaylı olarak belirttiğimiz gibi, biz çalışmamızda "Orhun Anıtları" kavramını kullandık. Blz. Dipnot 34.

¹³³ Erhan Aydın, Orhon Yazıtları, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2017, s. 9; Ahmet Bican Ercilasun, Türk Kağanlığına Türk Bengü Taşları, (İstanbul: Dergah Yayınları, 2016),339.

¹³⁴ Cengiz Alyılmaz, "İpek Yolu ve Orhun Yazıtları", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (Erzurum 2004), S. 24, 183.

¹³⁵ Alyılmaz, "İpek Yolu ve Orhun Yazıtları", 182-183.

¹³⁶ Mustafa S. Kaçalın, "Orhon Yazıtları", *DİA*, C. 33, İstanbul (2007), 390-393.

¹³⁷ Osman Fikri Sertkaya, "Göktürk Tarihinin Meseleleri", (Ankara: Türk Kültür Araştırma Enstitüsü, 1995), S. 40, 129-133.

yazıtlarda Göktürk tarihine ait hadiseleri, bütün gerçekliğiyle ve tenkit bir bakış açısıyla devrederek Türklerin birlik bütünlük içinde hayatlarını idame ettirmeleri için öğütler vermektedir.¹³⁸

Orhun Yazıtları'nda yer alan söz varlığının üçte biri somutluktan uzak kavramlar olmak üzere 900 civarı sözcükten müteşekkildir. Konunun sınırlılığı dikkate alındığında bu sayı küçümsenmemelidir. Sınırı olan bu konuda gerek somut gerekse soyut olguların zenginliğinden ve bazı morfolojik özelliklerden hareketle o dönemdeki Türkçe'nin sadece konuşma dili değil, aynı zamanda bir yazı dili ve çok daha eski bir dilin devamı olduğu görülmektedir. Yazıtlarda kullanılan ikilemeler, yakın, eş ve zıt anlamlı sözcükler, benzetmeler, mecazlar, deyimler ve tasvirler dağarcığı zengin bir edebi dilin varlığını ortaya koymaktadır.¹³⁹

Orhun Yazıtları, Bilge Kağan, Költigin ve Vezir Tonyukuk kelamı ile Türk halkının o devirde diğer millet ve kavimlerle yaptıkları savaşların, mücadelelerin dile getirildiği, Türk milletinin geleceği için birtakım yönlendirmeler içeren, Türk askeri kültürü, hükümdarlık düşüncesi, devlet düzeni, Türk tarihi, kültür ve geleneği hakkında çeşitli malumatlara ulaşmamızı amaçlayan siyasetname tarzı metinlerdir.¹⁴⁰

Söz konusu yazıtlarda I. Göktürk Devleti'nin yıkılış sebepleri sorgulanarak aynı hatalara geri dönülmemesi için yapılması ve uzak durulması gerekenler üzerinde durulur. Ayrıca Oğuz Kağan Destanı'nda ortaya konulan dünya devleti idealinin ve buna ilişkin ilkelerin ipuçları bu yazıtlarda da göze çarpar.¹⁴¹

1.2.1. Kül Tigin Yazıtı

Kül Tigin, II. Göktürk Devleti'nin dördüncü hakanı olan Bilge Kağan'ın kardeşidir. Bu iki kardeş, 692 yılında öldüğü kabul edilen İltiş Kağan'ın oğullarıdır. Amcası Kapgan Kağan'ın vefatından sonra Kül Tigin ağabeyi Sol Bilge Prensi Bilge Kağan'ı tahta geçirmiştir. Kül Tigin ise Sol Bilge Prensi olup askeri işlerin idaresinden sorumlu olmuştur.¹⁴² Kül Tigin'in ölümünden sonra onun adına Kül Tigin bengu taşı Bilge Kağan tarafından diktirilmiştir.¹⁴³

Kül Tigin, II. Göktürk Devleti'nin en önemli devlet adamı ve başkomutanlarından biri Türk kahramanlığının bilinen bir örneğidir. Kül Tigin yaptığı şeyler öncülüğünde, tahta çıkabilen, dağılan Türk devletini bir araya getiren ve iç ve dış düşmanları karşı Türk yurdunu ve devletini muhafaza eden Bilge Kağan onu hep yakınında tutmuştur. Kül Tigin'in tavsiyelerini ve düşüncelerini dikkate almıştır. Kül Tigin adına anıt diktirmek ve yazıt yaptırmakla büyük Türk

¹³⁸ Alyılmaz, "İpek Yolu ve Orhun Yazıtları", 182.

¹³⁹ Kaçalın, "Orhun Yazıtları", 392.

¹⁴⁰ Alyılmaz, "Köktürk Yazıtları ve Köktürk Yazıtlarında Atlar", 155-163.

¹⁴¹ Uyanık, Felsefeyi Anadolu'da Yeniden Yurtlandırmak, 79.

¹⁴² Ahmet Taşağıl, Göktürkler I-II-III, (Ankara: TTK, 2014), 232.

¹⁴³ Cengiz Alyılmaz, "Köktürk Yazıtları ve Köktürk Yazıtlarında Atlar", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (1996), S. 4, 155.

kahramanının millî kültür değerlerinden birisi olmasına öncülük etmiştir. Ayrıca Türk dili ve tarihi için tarihi bir doku bırakmıştır.¹⁴⁴

Kül Tigin yazıtı, 1 Ağustos 732 yılında dikilmiştir.¹⁴⁵ Kül Tigin yazıtı, kaplumbağa görüntüsünde oyulmuş bir kaide taşına oturtulmuştur. Bulunduğu zaman, rüzgârın vahametine uğrayan kısımlarında tahrif ve silintiler olduğu görülmüştür. Daha sonra yerine dikilmiştir. Yüksekliği 3,75 metre olup tasarlanmış bir çeşit kireç taşı veya karışım şeklinde mermer taştır. Yukarıya doğru daralan yazıt, dört cephelidir. Doğu ve batı cephelerinin eni aşağıda 132, yukarıda 122 santimdir. Güney ve kuzey tarafı ise aşağıda 46 yukarıda 44 santimdir. Yazıtın üstü kemer şeklinde biter ve yukarı kısmında beş kenarlı olur. Doğu cephesinin üstünde kağanın işareti bulunur. Batı cephesinde Çince bir kitabe yer alır. Diğer üç cephesinde ise Türkçe kitabeler vardır. Doğu cephesinde 40, güney ve kuzey alanlarında 13'er satır vardır. Satırlar yukarıdan aşağıya doğru sıralanmış ve sağdan sola doğru istiflenmiştir. Satırların uzunluğu aşağı yukarı 235 santim civarındadır.¹⁴⁶ Çince olan batı noktasında küçük bir metin mevcuttur. Yazıtın kaplumbağa altlığında ise 8 satırlık, fakat 7-8 sözcüğü anlaşılabilen Türkçe bir metin bulunmaktadır.¹⁴⁷

Kül Tigin Yazıtı, kağan olmasına ve devletin kuvvetlenmesine en mühim desteği veren cesaretli kardeşine karşı Bilge Kağan'ın hissettiği vefa hislerinin ve kendisini sanatkârane bir vecd ve mutluluğun içine atan muntazam teessürün ebedî bir açıklamasıdır. Yazıtın Çince kitabesinde Türk-Çin ilişkisi, Türk imparatorluğu ve Kül Tigin övülmekte ve yayılmaya çalışılmaktadır. "Gelecek sınır bilmeyen, plansız nesillerin dimağlarında, onların birlikte rızalarının şaşası her gün yeniden hayata gelsin diye, uzakta ve yakında bulunan herkesin bunu öğrenmesi için, özellikle efsane bir kitabe oluşturduk ." ve "Böyle adamların ebediyen payidar olacaklarının kesin bir şekilde olmadığını kim söyleyebilir? Şans getiren haberleri ebediyen ilân için şimdi dağ gibi yüksek bir âbide yapılmıştır." gibi beyanlar dizildikten sonra, tarih kaydedilmektedir.¹⁴⁸

1.2.2. Bilge Kağan Yazıtı

Bilge Kağan yazıtı Kül Tigin yazıtının 1 kilometre mesafededir. Görüntüsü, düzenlemesi ve yapısı bütünü ile Kül Tigin yazıtına benzemektedir. Bu yazıt birkaç cm daha fazladır. Doğu kesiminde 41 ve dar alanlarında 15'er satır bulunur. Batı cephesinde Çince kitâbe yer alır. Çince kitabenin yukarısında Türkçe kitâbe mevcuttur. Çince kitâbe sona ermiştir.¹⁴⁹

Bu kitabe Bilge Kağan'ın vefatından sonra küçük oğlu Tenri Kağan tarafından (734-741) yaptırılmıştır. Bu yazıtta dile getirilenleri ve hadiseleri aktaran Bilge Kağan'dır. ¹⁵⁰ Yazıtın kuzey

¹⁴⁴ İlhami Durmuş, "Arkeolojik Kalıntı, Buluntu ve Yazılı Belgelere Göre Kül Tigin Bilge Kağan Anıtlıkları ve Bu Anıtlıklardaki Türk Kültür Unsurları", *Gazi Türkiyat*, (2007/1), 37.

¹⁴⁵ Mehmed Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, (Ankara: Akçağ, 2003), 145.

¹⁴⁶ Ergin, *Orhun Abideleri*, XVIII.

¹⁴⁷ Aydın, *Orhon Yazıtları*, 43.

¹⁴⁸ Ergin, *Orhun Abideleri*, XVIII.

¹⁴⁹ Ergin, *Orhun Abideleri*, XIX.

¹⁵⁰ Ali Öztürk, *Ötüken Türk Kitabeleri*, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1973), 58.

cephesinin ilk 8 satırı Kül Tigin yazıtının güney noktasını, doğu tarafının 2-24 satırları ise Kül Tigin yazıtının doğu cephesinin mukabil satırlarına benzemektedir. Bu anıtta diğer taraftan Kül Tigin'in vefatından sonraki olayların eklendiği gözlenir.¹⁵¹

Zamanla Bilge Kağan yazıtı devrilmiş ve parçalanmıştır. Bu nedenle yazıtta tahrifat ve bozulma çok fazladır. Bilge Kağan ve Kül Tigin yazıtı Bilge Kağan'ın kelimeleri dışında Yollug Tigin'in de tecrübe ettiği bilgileri ve fikirleri de içermektedir.¹⁵²

1.2.3. Tonyukuk Yazıtı

Kül Tigin ve Bilge Kağan Yazıtları'ndan 360 km uzakta, Tola Irmağı'nın yukarı kısmındaki Bayn-Tsokto bölgesinde yer alır. Bayn-Tsokto bölgesinde olduğu için Bayn Tsokto Yazıtları olarak adlandırılır. Tonyukuk Yazıtı, II. Göktürk Kağanlığı döneminin büyük veziri, komutanı, plancı ve danışmanı Bilge Tonyukuk'un ölümünden önce bizzat kendisi tarafından inşa edilmiş dört cepheli iki taştan ibarettir.¹⁵³

Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarından daha alt seviyede olan Tonyukuk yazıtında birinci ve büyük taşta 35, ikinci taşta 27 satır mevcuttur. Ufak dişli granit blok üzerine kazınmış birinci yazıt 243 cm; iri dişli granit blok üzerine işaretlenmiş ikinci yazıt 217 cm yüksekliğindedir. Bu yazıtta yazı yukarıdan aşağıya doğru istiflenmiş, fakat diğerinde satırlar soldan sağa doğru derlenmiştir. Yazıtların ikisinde de kural bulunmaz.¹⁵⁴

Tonyukuk yazıtında, İltirış Kağan'ın ayaklanmasına dahil olan ve o günden Bilge Kağan devrine kadar devlet yönetiminin başyardımcısı olarak kalan büyük Türk devlet adamı ve komutanı Tonyukuk konuşmaktadır. Dolayısıyla bu yazıtın müellefi Bilge Tonyukuk'tur.¹⁵⁵

Genel anlamda bakıldığında Orhon yazıtlarının, Bilge Kağan ve Tonyukuk tarafından kaleme alınan II. Doğu Türk Kağanlığı'nın tarihi olduğu söylenebilir. Nitekim Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında dünyanın ve insanoğlunun yaratılışından kısaca söz edildikten ve birinci kağanlığın tarihi ana hatlarıyla hülasa edildiği görülür. Daha sonra ikinci kağanlığın inşa ettirilmesinden Kül Tigin'in 731'de ölümüne kadarki siyasî ve askerî tarih ele alınır. Bilhassa Bilge Kağan'ın beylerine ve halkına hitap ettiği bölümler son derece etkili bir anlatıma sahiptir. Bu bağlamda Orhon yazıtlarının Türkçe'nin en eski ve en muhteşem nesir ve hitabet örnekleri olduğu da belirtilmelidir.¹⁵⁶

¹⁵¹ Ergin, Orhun Abideleri, XIX.

¹⁵² Ergin, Orhun Abideleri, XX.

¹⁵³ Cengiz Alyılmaz, "Bilge Tonyukuk Yazıtları Üzerine Birkaç Düzeltme", *Türk Dilleri Araştırmaları (György Kara Özel Sayısı)*, (2000), 11.

¹⁵⁴ Ergin, Orhun Abideleri, XX; Alyılmaz, "Köktürk Yazıtları ve Köktürk Yazıtlarında Aklar", 157.

¹⁵⁵ Ergin, Orhun Abideleri, XX.

¹⁵⁶ Tekin, Orhun Yazıtları: Kül Tigin, Bilge Kağan, Tonyukuk, 14-22.

2. BÖLÜM

TÜRK KÜLTÜR VE MEDENİYETİ AÇISINDAN ORHUN ANITLARI

Türkistan coğrafyası gerek kültürel gerekse coğrafi özelliği itibariyle, Türk kültürüne ait kodları yani milli belleği harekete geçirebilecek pek çok sözlü ve yazılı hafıza öğeleri ile doludur. Türk medeniyetine ait ilk yazılı belge hüviyetini taşıyan Orhun Anıtları da Türk felsefesi, Türk töresi ve aslında Türk kültür ve medeniyetinin izlerini taşıyan tarihi bir bellek özelliği taşımaktadır.

Orhun Anıtları, içinde barındırdığı kültürel ve felsefi unsurlar itibariyle yeterince ele alınmamıştır. Bu eksikliğin az da olsa doldurulması demek, Orhun Anıtları'nın içerdiği mesajların anlaşılmasına ve günümüz modern dünyasının sorun ve kavramlarına yönelik teorik bazda çözüm önerileri getirmeye katkı sağlayacaktır. Nitekim Orhun Anıtlarının keşfedilmesi, okunması, bilim âlemine sunulması ve son tahlilde içeriğinde yer alan felsefi ve kültürel unsurların ortaya konulması ayrı ayrı değerli süreçlerdir.

Orhun Anıtları'nın 19. yüzyılın sonlarında keşfedilmesi ve dolayısıyla bu konuda ayrıntılı değerlendirmelere henüz gidilememesi nedeniyle bu anıtlar üzerinden yapılacak çalışmalar Türk milletinde hafıza uyanışının yaşanmasını mümkün kılacaktır. Böylesi bir uyanış, kökleri binlerce yıl öncesine dayanan bir kültürel soyacağının günümüzde de muhafazasını sağlayabilecektir.¹⁵⁷ Bu bağlamda anıtların içinde barındırdığı felsefi, siyasî, ahlakî, dinî ve kültürel öğeleri ele alarak bu kültürel soyağacının ve kökenlerin ortaya çıkarılmasına çalışılacaktır.

2.1. Türk Felsefesi Açısından Orhun Anıtları

Orhun Anıtları, Türk milletinin, kültürünü, ulusunu kalıcı kılmak için verdiği mücadeleleri içeren tarihi vesikalardır. Türk devlet adamlarının milletine bilgi verme yükümlülüğü, devletin ve milletin karşılıklı görevleri, sosyal hayat, devlet nizamı, medeniyeti ve Türk kültürünün büyük düşünce mirası özelliğine de sahiptir.

Yapıtların incelenmesi ile Türklerin sosyal, siyasi, iktisadi, hukuki, askeri ve dini durumları hakkında bilgi sahibi olduğu ifade edilmiştir.¹⁵⁸ Bu bağlamda Orhun Anıtları içinde barındırdığı dinî, siyasî ve kültürel kavramlarla şüphesiz Türk felsefi unsurlarını yansıtan en önemli kaynaklar arasındadır.

Geçmişin güç bir sürecinde sistemli bir devlet kuran, milletini koruyan, onun huzuru için kendi yaşamını hiçe sayan bir Hakan'ın düşünce, dilek, dua, ikaz, tembih içeren sözleri samimi bir dille taşlara kazınmıştır. Türk devletini en iyi şekilde sürdürmek ve milletine güvenli bir hayatı yaşatmak, dostu, düşmanı fark edip gerekli önlemleri almak hep Bilge Kağan'ın mesajının felsefi

¹⁵⁷ Sertaç Timur Demir, "Türk Toplumunun Kültürel Belleği Bağlamında Orhun Abideleri'ni Yeniden Düşünmek: Taşın Bedeni ve Belleği", *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, S. 6, No. 2, (Mart 2017), s. 430

¹⁵⁸ Durmuş, "Arkeolojik Kalıntı, Buluntu ve Yazılı Belgelere Göre Köl Tigin Bilge Kağan Anıtlıkları ve Bu Anıtlıklardaki Türk Kültür Unsurları", 35.

içeriğinde yer bulmuştur.¹⁵⁹ Anıtlarda geçen, “dizliye diz çöktürmek, başlıya baş eğdirmek¹⁶⁰”, “içte aşsız, dışta donsuz¹⁶¹” gibi ifadeler, köklü bir felsefi birikimin olduğunu da göstermektedir.

Buradan hareketle Orhun Yazıtlarının bireyden, aileye, aileden siyasi hayata toplumu oluşturan tüm unsurlara dair çözüm önerileri sunan bir anlayışı olduğunu ifade edebiliriz. Bu nedenle de her bir yönünün ayrı ayrı incelenmesiyle Türk kültür ve medeniyet tarihinin unsurları da ortaya çıkarılmış olacaktır. Bu, sadece Türk toplumunun kendi içindeki ilişkiler ağıyla ilgili olmayıp karşılaştıkları toplumlar ve onlarla mücadelelerini de kapsayan bir açıklama biçimine sahiptir.

Bu duruma bir diğer örnek Bilge Kağan yazıtının doğu cephesinde Çin kültürü ve felsefesine yönelik yapılan analizlerdir. Örneğin: “Çin milleti güvenilmez olması sebebi ile küçük kardeş ve büyük kardeşin arasını bozduğu için, bey ve milleti ilişkilendirerek yıprattığı için, Türk milleti il yaptığı ilini kaybetmiş, kağan yaptığı kağanını yitirivermiş. Çin milletine beylik erkek evlâdını kul kıldı, hanımlık kız evlâdını tekeli altına aldı. Türk Beyler Türk adını terk etti. Çinli Beyler Çin adını benimseyerek, Çin kağanına bağlılığını sunmuş. Elli yıl işi gücü vermiş.¹⁶²” Bu ifadeler bir tür felsefi üst bakışı göstermekte olup dönem şartlarında bir tarih felsefesi olarak da nitelendirilebilir

Orhun Anıtları, konum olarak bilginin kolayca ulaşılabilir olduğu bir yere dikilmiştir. Bununla birlikte, “Öyle erişilir yerde ebedi taş yontturdum.”¹⁶³ İfadelerinden de anlaşılacağı üzere anıtların yerleri tesadüfi olarak değil; kasıtlı, planlı, geleceği öngören bir yaklaşımla belirlenmiştir.

Nitekim Orhun Anıtlarının de içerisinde olduğu “Ötüken Bölgesi/Orhun Bölgesi”, coğrafi ve stratejik konum itibarıyla tarihin her döneminde Türk kağanlıkları ve imparatorlukları için merkez sayılarak kutsal addedilmiştir. Bilge Kağan da, halkına ve sonraki nesillere mesajını aktarırken Ötüken’in eşsiz bir güzellikte olduğunu, Türkler için hayati önem taşıdığını, asker sevk edilen ve ele geçirilen topraklar arasında bu kadar güzel bir yerin olmadığını, Türklerin burayı terk etmeleri durumunda yok olacaklarını, burada kalıp ticaretle uğraştıklarında ise, sonsuza kadar mutlu ve huzurlu biçimde yaşamlarını sürdüreceklerini kesin bir şekilde vurgulamıştır.¹⁶⁴ Dolayısıyla anıtlar için seçilen yer aynı zamanda Türk kültürel hafızasının da kaybolmaması için önemli bir konumda yer almaktadır. Mekân olarak Orhun anıtları ile Türk tarihine tanıklık eden coğrafya aynı olması hasebiyle anıtlar, buldukları mekanla birlikte değerlendirilmelidir.

Kül Tigin Yazıtı Güney yüzünde yer alan “Ona bakarak bilin.¹⁶⁵” ifadesi de, anıtlarda geçen olayları bilmek ve ibret almak olarak değerlendirilebilir. Anıtlarda aktarılan tarihi miras da okunduğu, bilindiği ve ibret alındığı ölçüde değer kazanacaktır.

¹⁵⁹ İlhan Özkeçeci, “Orhun Abidelerinin Estetik ve Muhtevasının Önemi”, III. Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu, (Ankara: Hacettepe Üniversitesi Basımevi, 2011), 664.

¹⁶⁰ Ergin, Orhun Abideleri, 9. (Kül Tigin Abidesi DY)

¹⁶¹ Ergin, Orhun Abideleri, 19. (Kül Tigin Abidesi DY)

¹⁶² Ergin, Orhun Abideleri, 35. (Bilge Kağan Abidesi DY)

¹⁶³ Ergin, Orhun Abideleri, 7. (Kül Tigin Abidesi GY)

¹⁶⁴ Cengiz Alyılmaz, “İpek Yolu ve Orhun Yazıtları”, *AÜ Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 24, (Erzurum 2004), 183.

¹⁶⁵ Ergin, Orhun Abideleri, 7.

Anıtlardan ibret alınması gereken ilkeler, kurallar, aslında millet olarak sahip olunması gereken öz değerlerdir. Anıtlarda Ötüken'e ilişkin coğrafi mekân tanımlaması göze çarpsa da Ötüken, Türk milletinin temel karakterini, diğer milletlerden kendisini farklı kılan özelliklerini içeren değerlerin ifadesi olarak görülmelidir. Bir diğer ifadeyle Ötüken'in unutulması, terk edilmesi ve önemsenmemesi demek Türk milletinin özünü, kimliğini bırakması demektir. Ötüken'den uzaklaşmak söz konusu değerleri bırakmak, yani değişmek, tahribata uğramış, bitmiş anlamına gelmektedir. Ötüken'e dönmek ise, kendine gelmek, milli kimliği oluşturan değerlere dönmek anlamına gelmektedir. Bununla birlikte "yış/orman" sözü dikkate alınarak Ötüken birlik, birleşmek, bir bayrak altında birleşmek anlamlarını da toplanmak anlamlarını da çağrıştırmaktadır. Bu bağlamda Ötüken'in günlük anıtlarda geçen satırlarda anlaşılanın ötesinde bir anlam taşıdığı ve ortak belleği ifade ettiği anlaşılmaktadır. Ortak bellek, ortak bir tarihi geçmiş olan insanların, muhakemelerinin dışında, farkında olmadan, sorgulamadan benimsedikleri bilgileri ifade eder. Bir milletin tarihi süreçte nesilden nesile aktarılan soy özelliklerini, zevk ve beğenilerini, olumlu-olumsuz değer yargılarını, davranış örneklerini içerir. Ayrıca ortak hafıza, bir milletin diğer milletlerden farkını ortaya koyan değerler bütünüdür. Tıpkı hafızasını kaybeden bir insan gibi ortak geçmişlerini, ortak hafızasını kaybeden milletler de benliklerini yitirirler. Bu noktada Batı kültürünün etkisinin giderek belirginleştiği ve küreselleşme çağı denilen bu dönemde, ortak hafıza ürünü olan eserlerin güncellenerek idrak edilmesi gereklidir.¹⁶⁶ Orhun Anıtları'nda yer alan siyasî, kültürel ve felsefî unsurların çağımız dünyasına sunulması da bu amaca matuftur.

Burada Ötüken üzerinden Türklerin "Yurt" ve "Vatan" kavramına yükledikleri anlamı da görebiliyoruz. Normalde pek çok kavmin bir toprak parçası olarak gördüğü, diğer bir toprak parçasından ayırt etmediği mekânları, Türkler üzerine değer yüklemesi yaparak vatan ve yurt kavramını toplumsal tasavvurlarında oluşturmuşlardır. Bu nedenle de vatan, millet ve devlet diyebileceğimiz bir sistemle toplumlarını her zaman birbirine bağlı, kenetlenmiş, ahlaki ve insani değerlerle donanmış bir halde dinamik bir tasavvur oluşturmuşlardır. Bu bugün bizlerin üzerinde düşünerek tekrar yorumlaması ve düşünce tasavvurunda önemle vurgulaması gereken hususlardandır.

2.1.1. Orhun Anıtlarında Siyaset

Orhun Anıtlarından çok sonraki devirlere ait olan belgeler nasıl birer "emir, ferman, buyruk" özelliği taşıyorsa Bilge Kağan Yazıtı da, Doğu Yüzünde geçen "sabım" ibaresinden hareketle bir tür "ferman, emir, buyruk" olarak nitelendirilebilir. Bilge Kağan'ın yazıtta, açık bir şekilde ifade ettiği gibi, halkına, kendine tâbi olan boy beylerine seslenmekte, kısaca onlara uyarılarda bulunarak

¹⁶⁶ Sever, "Orhun Yazıtları'ndaki Bazı Kavramları Yeniden Okumak", s. 729.

emirler vermektedir. Diğer eserlerle aralarındaki fark ise, 8. yüzyıldan sonraki yüzyıllara ait olan emirler kâğıda yazılırken Bilge Kağan'ınkiler taşa kazınmıştır.¹⁶⁷

Orhun Anıtları'nın pek çok satırında, devlet adamlarına ve millete yönelik uyarı içeren hitaplar söz konusudur. *"Türk, Oğuz beyleri, milleti, işitin: Üstte gök basmasa, altta yer delinmese, Türk milleti, ilini töreni kim boza bilecekti? Türk milleti, vaz geç, pişman ol!"*¹⁶⁸; *Dokuz Oğuz beyleri, milleti! Bu sözümü iyice duy, adamakıllı dinle!*¹⁶⁹ Bu edebî hitapların yukarıda görüldüğü üzere zaman zaman sertleştiği de görülür. Hitaplarla birlikte devlet adamlarına ve millete yönelik tavsiye cümleleri Orhun Anıtlarının Türklere ait ilk siyasetname¹⁷⁰ örneği olduğu da söylenebilir.

Nitekim Orhun Anıtları alelade "mezar taşları" niteliğinde olmayıp adeta gerçek bir siyasi manifesto şeklindedirler. Anıt sahipleri, belirli geniş bir okuryazar çevresinin varlığına güvenmemiş olsalardı, bu gibi büyük siyasi vesikaları yazmak ihtiyacı da duymazlardı. Hâlbuki taşa kazınmış bu anıtlar gerek muasır halka gerekse onların haleflerine mahsus olarak yazılmıştır.¹⁷¹

Bilge Kağan'ın ısrarla vurguladığı gibi halk, günlük ihtiyaçlarını temin ettikten sonra gerisini düşünmez ve neticede düşmanların esiri olur, ölür veya acı çeker. Bu noktada geçmişin bilgisi, insanı bugüne karşı hazırlıklı kılar. Bu aslında bir anlamda "tarihle yüzleşmek"ten çok "tarihin içinden geçmek"tir. Çünkü "yüzleşmek"te, hem bir suçluluk hem de ondan kaçmak anlamı vardır. Hâlbuki önemli olan tarihin herhangi bir anına takılıp kalmadan, onu bilmektir.¹⁷²

Bununla birlikte Orhun Anıtlarında milli kültürde yaşanabilecek en küçük bir zedelenme, Türk milletinin bütün halinde yaşamasına önleyeceğinden; bu sebeple bilgiyle devam etmenin zorunlu olduğu; bütünlüğü sağlayan devlet yönetiminde prensipli durmanın zorunluluğu ve sanat kadar ticaretin de önemli olduğu özellikle vurgulanmaktadır.¹⁷³

Anıtlarda zikredilen hususlardan biri, bir milleti asıl zayıf düşüren şeyin kendi içindeki ihtirasları ve çatışmaları olduğudur. Bunlar, dış güçler tarafından kolayca tahrik de edilebilir. *"Çin milletine beylik erkek evladı köle oldu, hanımlık kız evladı cariye oldu. Türk Beyler Türk ismini bıraktı. Çinli Beyler Çin adını elinden çıkarmayıp, Çin kağanına bağlılığını sunmuş."*¹⁷⁴ Dolayısıyla yukarıda zikredilen iç isyanlar sadece boşuna ölümlere yol açmıştır: "Kanın suya benzer biçimde koştı,

¹⁶⁷ Mehmet Tezcan, "Orhun Yazıtları Diplomatik Bakımdan Hangi Gruba Girer?", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, S. 6(3), (2017), s. 1275.

¹⁶⁸ Ergin, Orhun Abideleri, 17. (Kül Tigin Abidesi DY)

¹⁶⁹ Ergin, Orhun Abideleri, 57. (Bilge Kağan Abidesi KY)

¹⁷⁰ Siyasetname, devlet yönetimine dair eserlerin ortak adıdır. Devlet adamlarına siyaset sanatına ilişkin bilgi vermek, devlet yönetiminde dikkat etmeleri gereken hususlara dair tavsiyelerde bulunmak maksadıyla yazılmış kitap veya bu kitapların oluşturduğu türdür. Yûsuf Has Hâcib'in (1069-70) yılında Karahanlı Hükümdarı Tavgaç Uluğ Buğra Han'a sunduğu *Kutadgu Bilig* de siyasî tavsiyelerle birlikte ahlâkî, felsefî ve sosyal hususları da içerir. Hasan Hüseyin Adalıoğlu, "Siyasetname", *DİA*, C. 37, İstanbul (2009), 304-305.

¹⁷¹ N. N. Kozmin, "Orhun Abideleri Muharriri Atısı Lakaplı Yollığ Tigin", *Ülkü Halkevleri Dergisi*, C. 9, (Temmuz 1937), 351, 358.

¹⁷² İnci Enginün, "Orhun Yazıtları: Besleyici Güç", III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu, C. 1, (Ankara: Hacettepe Üniversitesi Basımevi, 2011), 344.

¹⁷³ İbrahim Sarı, *Peygamberin İzindeki Millet Türkler*, (İstanbul: Net Medya, 2016), 442.

¹⁷⁴ Ergin, Orhun Abideleri, 11. (Kül Tigin Abidesi GY)

kemiğin dağ gibi uyudu. Beylik erkek evlâdın köle oldu, hanımlık kız evlâdın cariye oldu. Vakıf olmadığın için, kötülüğün yüzünden amcam, kağan uçup gitti.”¹⁷⁵

Anıtlarda Türk milletinin bağımsızlığın Kağan’a aidiyeti şartıyla devamlılık arz edeceği vurgulanır. Kağan olan kişinin tanrı tarafından kendisine yarlık verilerek kut’a sahip olduğu kabullenilir.¹⁷⁶ Kağan seçilecek kişinin ‘doğru sözlü, alp, bilge ve erdemli olması’ gerekmektedir¹⁷⁷ Bağlılığını sekteye uğratan ve merkezden uzaklaşan bir Türk’ün, farklı toplumlar içinde benliğini muhafaza edemeyeceği ve içine girmek çabasında bulunduğu milletin uhdesinde benliklerini kaybedeceği ifade edilmektedir. “*Ötüken yerinde oturursan kervan, kabile gönderirsen hiçbir sıkıntın yoktur.*”¹⁷⁸ denilerek ticari ilişkilerde dahi, Türklerin önce kendi içinde bütüncül bir ortaklık kurması ve bu koşulla dışarıya açılması gerektiği belirtilmektedir.

Bir devletin gücünün en temel göstergesi, tam siyasi egemenliğidir. Türklerin yönetim anlayışında otoritenin temeli, halk arasında adalet ve düzeni tesis etmek gibi kutsal bir karaktere sahip güçlü ve yetkin bir hükümdarın ortaya çıkmasıdır.¹⁷⁹ Orhun Kitabeleri’nde de görüldüğü üzere Göktürk çağı Türk düşüncesinde devletin Tanrı tarafından verildiği inancı hâkimdir. Kağan’a yönetme yetkisinin tanrı tarafından verilmesi, yönetim kademesinde bulunanların ellerini güçlendirmiştir. Bu çağda Türkler zaman zaman Tanrı için “İl berigme Tengri” yani “İl (devlet) veren Tanrı da” ifadesini de kullanmışlardır.¹⁸⁰ Dolayısıyla Türk devlet geleneğine göre, Türk kağanları kuta (siyasi otorite gücüne) sahip olmakla birlikte yine Tanrı tarafından bahşedilmiş bazı özellikleri bulunmalıdır. Örnek olarak, Tanrı kendisine yarlık (Tanrının izni ve rızası, kader) vermeli, onu diğer insanlardan ayrı olarak ülüg (nasip, kısmet ve iyi talih) sahibi de kılmalıdır. İşte bütün bu nedenlerle Bilge Kağan hükümdar oluşunu şöyle anlatır: “*Tanrı emrettiği için kendim oturduğumda dört taraftaki milleti dizayn ettim ve derledim... kıldım* ” “*Akabinde, Tanrı emrettiği için, devletim, nasibim mevcut olduğu için, ölecek milleti yaşama döndürüp besledim. Üşüyen milleti elbiseli kıldım. Fakir milleti zengin kıldım. Az milleti çok kıldım.*”¹⁸¹

Bu bağlamda Türk devlet anlayışında temel faktörlerin Tanrı ve evrenle ilgili¹⁸² olduğu söylenebilir. Bu çerçevede devlet Türk geleneğinde Tanrının adına insanlara bir nizam vermekle görevlidir. Ancak bu görev töre ve nizam çerçevesinde yapılmıştır. Devletin bu amacını gerçekleştirmesi ise doğrudan doğruya kağanla ilişkilidir. Böylelikle kağanlar Tanrısal bir inayetle

¹⁷⁵ Ergün, Orhun Abideleri, 17. (Kül Tigin Abidesi DY)

¹⁷⁶ Ünal Sığırı, Yavuz Ercil, Türklerde Yönetim Geleneği ve Türk Yönetim Tarihi, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2007 s.81

¹⁷⁷ Taşağıl, Kök Tengri’nin Çocukları, 181

¹⁷⁸ Ergin, Orhun Abideleri, 59. (Bilge Kağan Abidesi KY)

¹⁷⁹ Akyol, Kutadgu Bilig’de Ahlak ve Siyaset, 119

¹⁸⁰ Bahaeddin Ögel, Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi, C.II, (Ankara: KB Yayınları, 1981), 54.

¹⁸¹ Ergin, Orhun Abideleri, 43. (Bilge Kağan Abidesi DY)

¹⁸² Gökhan Yılmaz, “Siyasî İktidarın Meşrûiyet Gerekçelerinden Biri Olarak Köken Miti ve Efsanevi Soylar”, *Kutadgubilig Felsefe Bilim Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 10, Ekim (2006), 83

devletin başına geçmektedirler.¹⁸³ Ancak bu yöneten ve yönetilen ilişkisi bakımından düşüldüğünde birtakım zorlukları da beraberinde getirir.¹⁸⁴

Göktürk çağında da aynı anlayış oldukça belirgindir. Hükümdarlık alametlerinde, bilhassa unvan ve lakaplarda bu durum açık olarak görülebilir. Bu çağdaki *“Kutlug, Tengriteg Tengri Yaratmış, Tengride (kut) bulmuş, Tengri Kut”* unvanları dikkatleri çekmektedir. Bilge Kagan'ın *“Tanrı gibi Tanrı yaratmış Türk Bilge Kağanı...¹⁸⁵”* ifadesi de konumuza örnek oluşturmaktadır.¹⁸⁶Kut, hükümlanlığa yol veren bir güç olmakla beraber padişahın Kutluk görevine sahip olması çok bir öneme arz etmiyordu. Yönetme yetkisi Töre kurallarınca belirlenen bazı koşullarla sınırlıydı. Görevlerini yerine getirmeyen hükümdar, Kut'un Tanrı tarafından nihayete erdirildiği fikri ile gücü elinden alınırdı. Kut'u alınan hükümdarın yerine Kut'lanmış birisi getirilirdi.

Orhun Anıtları'nda geçen, *“Türk beyler Türk adını bıraktı. Çinli Beyler Çin adını tutup, Çin kağanına bağlılığını sunmuş. Elli yıl işleri vermiş... Türk halk grubu şöyle anlatmış: İlli millet idim, ilim şimdi hani, kime ili ediniyorum der imiş. Kağanlı millet idim, kağanım hani, ne kağana işleri veriyorum der imiş. Öyle deyip Çin kağanına hasım olmuş. Hasım olup, kendisini düzenleme ve tertip edemediğinden yine teslim olmuş. Bunca işi gücü teslim ettiğini öngörmeden, Türk milletini bitireyim, kökünü kazıyım der imiş. Yok olmaya gidiyormuş.¹⁸⁷”* şeklindeki ifadeler Türklerin uzun yıllar Çin esaretine girdiklerini ifade etmektedir. Daha sonra gelen, *“Babam kağan on yedi erle dışarı gitmiş. Dışarı gidiyor diye ses duyup şehirdeki dağa doğru yönelmiş, dağdaki gelmiş, düzenleyip yetmiş er olmuş. Tanrı güç verdiği için babam kağanın askeri kurt gibi imiş, düşmanı koyun gibi imiş. Doğuya, batıya asker göndermiş, toplamış, yığmış. Hepsi yedi yüz er olmuş. Yedi yüz er olup ilsizleşmiş, başsız kalmış milleti, cariye olmuş, köle olmuş milleti, Türk töresini unutmuş milleti, ecdadımın geleneklerine göre yaratmış, yetiştirmiş.¹⁸⁸”* ve *“Babam kağan bunca... kırk yedi defa ordu göndermiş, yirmi savaş gerçekleştirmiştir. Tanrı arzu ettiği için illiyi ilsizletmiş, kağanlıyı başsız bırakmış ş, düşmanı himayesi altına almış, dizliye haddini bildirmiş, başlıya baş eğdirmiş. Babam kağan öylece yurdu, kuralları başarıp, uçup gitmiş.¹⁸⁹”* ifadelerinde ise töreyi uygulayan Türklerin büyük mücadelelerle bağımsızlıklarını kazandıklarını ve Türk milletini yeniden dirilttiklerinden bahsedilir.

Anıtlardaki yönlendirme, Çin'in olması ile bağlantılıdır. Nitekim çok büyük bir nüfusa sahip Çin, pek çok özelliğiyle tehlikeli bir komşudur: *“Çin halkının sözü tatlı, ipek kumaşı yumuşak imiş. Tatlı sözle, yumuşak ipek kumaşla hileye maruz bırakıp uzak halkı öylece yaklaştırmış. Yaklaştırtıp, konduktan sonra, kötü şeyleri o dönem düşünürmüş... Tatlı kelamına, yumuşak ipek kumaşına*

¹⁸³ Mübahat Türker Küyel, *“Bilge Kağan Bir ‘Filozof Arhont’ Mudur?”*, XI. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler, II. Cilt, (Ankara: TTK, 1994), 463.

¹⁸⁴ Akyol, *Kutadgu Bilig'de Ahlak ve Siyaset*, 37

¹⁸⁵ Ergin, *Orhun Abideleri*, 33. (Bilge Kağan Abidesi DY)

¹⁸⁶ Selim Karakaş, *“Orhun Abideleri'nde Teokrasi Problemi ve Yabancı Dinlerin Türk Bozkır İdari Anlayışına Etkileri”*, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Y. 1, S. 1 Güz (2016), 170.

¹⁸⁷ Ergin, *Orhun Abideleri*, 11. (Kül Tigin Abidesi DY)

¹⁸⁸ Ergin, *Orhun Abideleri*, 13. (Kül Tigin Abidesi DY)

¹⁸⁹ Ergin, *Orhun Abideleri*, 13-15. (Kül Tigin Abidesi DY)

kanıp çok çok, Türk milleti, öldün; Türk milleti öleceksin!”¹⁹⁰ Hatta bir ara Çin’in esaret boyunduruğu altına giren Türkler, hür ve müstakil yaşamağa alıştıkları için isyan etmişler, diğer Türk boylan ile birleşerek büyük bir devlet kurmuşlardır. Kendi aralarında ayrıma düştüklerinde kolay bir şekilde Çin’in istilasına uğrayan Türkler; birlik olduklarında ve çeşitli savaş taktikleri geliştirdiklerinde Çin’e karşı üstünlük kazanmaya başlamışlardır. Ayrıca savaşmak yerine ticaret ve ekonomilerini de geliştirerek güçlenmişlerdir.

Orhun Anıtlarında dini ifadelerle birlikte töre ve geleneğin ontolojik değeri sıklıkla vurgulanır. *“Yukarıda gök çökmezse, aşağıda yer delinmese Türk halkı! Yurdunu (ve) töreni kim bozabilirdi?”*¹⁹¹ Burada geçen töre kavramı kanun, gelenek, nizam manasında kullanılmıştır.¹⁹²

Ayrıca Çin’e karşı hezimet ve bununla ilintili mutsuzluklar, küçüğün büyük gibi olmamasına, küçüğün büyüğü ardına düşmekten, onu idrak etmekten uzak olmasına bağlanmıştır. Bununla birlikte ecdadını unutan, onun deneyimlerini esasa almayan yöneticilerin pasif olacağı ifade edilmiştir: “...Ondan sonra küçük kardeşi büyük kardeşi gibi olmayacak, oğlu babası gibi olmayacak. Yetkin olmayan kağan oturmuştur, kötü kağan oturmuştur. Buyruğu da bilgisizmiş tabii, kötü imiş tabii”¹⁹³

Bozkır hayatının düzenini sağlayan ve devletin siyasi yapısıyla şekillenen ve gelişen töre yine devletin denetimin altındadır. Eski Türklerde Töre kelimesi daha çok devlet yönetimi, düzeni ve usulü demek olsa da sonradan Türk aile yaşantısını ifade etmek içinde kullanılmaya başlanmıştır. Kağan da dâhil olmak üzere Türk Töresi, tüm toplum tarafından kati suretle dikkat edilmesi gereken hukuk kaideleri toplamıdır. Töreyle isnat edilen önem o kadar yüksektir ki, aktif hukuk kurallarının oluşması ve bunlara eşitlik ve adalet ilkeleri düzeninde dikkat edilmesi hem kağanın gücünün, hem de devletin devamlılığı için en önemli şartlar arasında gösterilmiştir. Bu nedenle de, araştırılan belgelerde törenin çok mühim olduğu, hatta devletten bile önce olduğu, töresini yitirmiş bir ulusun bitmiş sayılacağı anımsatılarak, kağanlardan her zaman töreye uygun hareket etmeleri istenmiştir.

Törenin geçerliliği ve kalıcılığı sağlayan toplumdur. Törenin en küçük boy topluluğunda dahi geçerli kuralları bulunmaktadır. Töreyle muhafaza altına alan ve işlevselliğini sağlayan yetkin kişiler ve hakanlardır. Diğer taraftan, töreyi yansıtan kurumlar teşekkül ettirilmiştir. Örneğin tirnek, kengeş, toy teşkilatları gibi. Bu teşkilatlar yüksek mahkeme görevini edinmiş ve kağan ve tudunlar mecliste esaslı olmuştur.¹⁹⁴

Töre bozkır yaşamı ve toplumu da düzenlemeyi hedefler. Töreyle başlatılan hukuk kaidelerinin eşit ve adaletli şeklinde uygulanması gerekir. Töreyle toparlayan devletin başıdır. Kağan, kendi iradesiyle edindiği bu kuralları kanun (töre) yapmaktadır. Bununla birlikte kurultayda alınan

¹⁹⁰ Ergin, Orhun Abideleri, 5 (Kül Tigin Abidesi GY)

¹⁹¹ Ergin, Orhun Abideleri, 17. (Kül Tigin Abidesi DY)

¹⁹² Hasan Göktürk Erdoğan, Türk Töresi: Eski Türklerde Töre Uyguları, (Ankara: Karakum, 2018), 26-29.

¹⁹³ Ergin, Orhun Abideleri, 9. (Kül Tigin Abidesi DY)

¹⁹⁴ Erdoğan, Türk Töresi: Eski Türklerde Töre Uygulamaları, 49-50.

kararlar da toplumun hukuk düzenini oluşturur. Kağan törenin oluşmasındaki merkezî ve önemli konumdadır.¹⁹⁵

Hükümdarlık, Türk devlet geleneğinde ilahi bir nitelik taşıdığından bu noktada beyin sorumlulukları da çok yüksek bir merteye değerlendirilmektedir. Bey, ahlaklı ve adaletli bir yönetimin tesisinden sorumludur.¹⁹⁶ Bu bağlamda könülük yani adalet; dürüstlük, doğru yolda olabilmek, doğruluk anlamlarında kullanılmıştır.¹⁹⁷

Orhun Anıtlarında geçen bir diğer önemli mesaj bağımsızlık anlayışıdır. Hatırlanacağı üzere I. Göktürk Kağanlığı'nın egemenliği Çin baskıları neticesinde Çin son bulmuş ve Göktürkler, Çin egemenliğini tanıyarak bağımsızlıklarını kaybetmişlerdir. Türkler daha sonra, 682'de gelişen istiklal çabasına girmiş ve bu çabanın neticesinde özgürlüklerini elde ederek, II. Göktürk Kağanlığını oluşturmuşlardır. İlderis Kutluk Kağan'ın liderliğinde toparlanan Göktürkler yeniden eski devirlerdeki kudretli sıfatlarına ulaşmış, akabinde Çin'i vergiye bağlamışlardır.¹⁹⁸ Bu noktada Buluç'a göre de , Orhun kitabeleri, Göktürklerden günümüze kadar intikal eden kalma bir istiklal anıtıdır.¹⁹⁹

Anıtlarda bahsedilen bir diğer husus, Tüklük bilincidir. Tarihte Türk namı ile oluşturulan ilk devlet olan Göktürkler, kendilerine; Türk, devletlerine ise Türk Kağanlığı adını vermektedir. *"Türk Beyler Türk adını bıraktı.²⁰⁰" "Tanrı gibi Tanrı meydana yaratmış Türk Bilge Kağanı, lafım: Babam Türk Bilge Kağanı...²⁰¹"; "Tanrı gibi gökte olmuş Türk Bilge Kağanı, bu zamanda oturdum.²⁰²" "Tanrı muhafaza etsin, bu Türk milleti arasında silahlı hısmı koşturmadım, mühürlü atı koşturmadım.²⁰³" ifadeleri bu anlayışı yansıtmaktadır. Bu ve benzeri ifadelerden hareketle, Göktürklerin ideoloji olarak, milliyetçi bir bakış açısına sahip oldukları ve devletin her kademesinde bunu uyguladıkları söylenebilir.*

Yine anıtlarda zikredilen bir husus da dünya hâkimiyetiyle birlikte milli birlik ve beraberliktir. Milli birliğin tesis edilmesi de kağana ve devlet idarecilerine düşen önemli görevler arasındadır. Nitekim Bilge Kağan, dağılmış milletini toplamış ve onu besleyerek canlandırmıştır. *"Tanrı affetsin, devletim bakiliği nedeni ile, nasibim mevcut olduğu için, bitecek milleti yeniden inşa edip. Fakir milleti giydiren, çıplak halkı bolluk içerisine getirdim. Azınlık olan bir milleti , çoğunluk haline getirdim. Önemli illiden, değerli kağanlıdan daha iyi kıldım. Dört taraftaki milleti hep bağımlı kıldım,*

¹⁹⁵ Aybars Pamir , "Orta Asya Türk Hukukunda "Töre" Kavramı", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C.LIX, S. IV, (2010), 360.

¹⁹⁶ Aygün Akyol, *Kutadgu Bilig'de Ahlak ve Siyaset*, (Ankara: Araştırma Yayınları, 2013), 147

¹⁹⁷ Mübahat Türker Küyel, "İslâm Öncesi Türklerde Devlet Adamlarının Eğitilmesindeki Bilgece İlkeler ve Uluğ Bey", *Uluğbey ve Çevresi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, haz. Songül Boybeyi, (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 1996), 317, 318.

¹⁹⁸ Yılmaz Öztuna, *Başlangıcından Zamanımıza Kadar Türkiye Tarihi*, C. I, Tifdruk Matbaacılık A.Ş., (İstanbul: Hayat Yayınları, 1963), 148-151.

¹⁹⁹ Sadettin Buluç, "Orhun Kitabelerine Göre Türklerde İstiklal Aşkı", *Yeni Türk İstanbul Halk Evleri Mecmuası*, C. 9, S. 102, Haziran (1941), 579.

²⁰⁰ Ergin, Orhun Abideleri, 11. (Kül Tigin Abidesi DY)

²⁰¹ Ergin, Orhun Abideleri, 55. (Bilge Kağan Abidesi GY)

²⁰² Ergin, Orhun Abideleri, 57. (Bilge Kağan Abidesi KY)

²⁰³ Ergin, Orhun Abideleri, 81. (Bilge Kağan Abidesi KY)

*düşmansız kıldım. Hep bana bağlı oldu.*²⁰⁴ Bu satırlar Eningün'e göre, Millî Mücadele'nin kazanılmasının akabinde Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün çevre ülkelerle dostluk anlaşmalarında bulunmasını ve bağlamından koparılarak söylenegelen "*Yurtta sulh cihanda sulh*" ilkesinin tarihsel kökenlerini ifade etmektedir.²⁰⁵

Türk Devlet düşüncesinde hükümdarın gücü Gökle Yer düzeninin uyumuna bağlıdır. Bu nedenle iktidarın görevi güveni ve düzenin sürekliliğini temin etmektir. Hükümdara bütün bütün yeryüzünün sorumluluğunu yüklemiştir. Bu sorumlulukla birlikte ise, yukarıda ifade edildiği üzere "Dünya Devleti" sorumluluğu da yüklenmiştir.²⁰⁶ Gök kubbenin altını tek devlet olarak görme düşüncesi bu açıdan Türklerde çok eski bir düşüncedir.²⁰⁷

Bir menkıbede Osman Bey'in rüyasında da ay ve çınar ağacı tasviri ile yer almaktadır. Bu bağlamda çeşitli coğrafyalardaki örneklerde olduğu gibi, bir dünya devleti kurma daha doğrusu hayata anlam ve değer katma hayali her koşulda ve çağda olduğu gibi Türk Devlet düşüncesinin temel karakterini oluşturur.²⁰⁸

Kitabelerde ifade edildiği üzere, milli bağımsızlık, geniş mekâna hâkimiyet ve huzur, zincirleme savaşlarla ve merkeze bağlı kuvvetli bir ekip ile temin edilmiştir. Kitabelerde mücadelelere dair fazlaca geniş bilgi verilmekle birlikte, teşkilata dair maalesef yeterli malumat bulunmamaktadır. Ancak Tonyukuk gibi kağana bağlı komutanların savaşta olduğu gibi, barışta da önemli rol oynadıkları anlaşılmaktadır. Ayrıca "*Kültigin'in altınını, gümüşünü, hazinesini, servetini, dört binlik at topluluğunu sevk eden Tuygut*²⁰⁹"tan bahsedilmesi, kendilerine sorumluluk verilen bir idareci kadronun bulunduğunu göstermektedir.

Bu noktada, Göktürk istiklâl savaşı başlangıcından itibaren İlderis, Kapgan ve Bilge Kağan dönemlerinde devlete 46 yıl emek veren, savaşlarda hiç hezimete uğramayan, "Boyla Baga İnancı Yargan Apa Tarkan" sıfatlarına sahip olan, "akıllı" ve yetkin Tonyukuk bizzat "bilici müşavir" özelliği sergiler.²¹⁰

Tonyukuk, Türk ordusu ve adliyesinin tanziminde başta gelen idareci vasfını taşımaktaydı. Çin kaynaklarında da bu özelliği vurgulanmakta ve "Ayguci" olarak devletteki büyük âkil insan rolü ifade edilmektedir. Bilge Kağan'ın, Çin'de olduğu gibi Türk ülkesinde de savunma amacıyla, şehirleri surlarla koruma altına almak, hisarlar yaptırma talebine Tonyukuk itiraz etmiştir: "Bunlar olmamalı. Biz hayatını sulu ve otlu bozkırlarda geçiren milletiz. Bu hayat bizi daima bir harp sürekliliği içinde tutmaktadır. Göktürkler'in sayısı Çinlilerin yüzde biri bile değildir.

²⁰⁴ Ergün, Orhun Abideleri, 19. (Kül Tigin Abidesi DY)

²⁰⁵ İnci Eningün, "Orhun Yazıtları: Besleyici Güç", III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu, C. 1, Hacettepe Üniversitesi Basımevi, Ankara (2011), 345.

²⁰⁶ Bahaeddin Ögel, Türk Mitolojisi: Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar, II. Cilt, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995), 84.

²⁰⁷ Bahaeddin Ögel, Türk Milleti ve Türk Devleti, Tarihte Türk Devletleri I, (Ankara: Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yayını, 1987), 67.

²⁰⁸ Ögel, Türk Milleti ve Türk Devleti, Tarihte Türk Devletleri I, 68.

²⁰⁹ Ergin, Orhun Abideleri, 31. (Kül Tigin Abidesi GB Y)

²¹⁰ İlhan Özkeçeci, Zamanı Aşanlar (IX. Yüzyıla Kadar Türk Sanatı). Güzel Sanatlar Matbaası, (İstanbul: HMS GRUP Yayınları, 2004), 171-172.

Kazanımlarımız yaşayış yapımızdan ileri gelir. Güçlü zamanlarımızda ordular gönderir, akınlar düzenleriz. Güçsüz isek, bozkırlara geri gelir, mücadele ederiz. Eğer kale ve surlar içine hapsolursak, T'ang orduları bizi kuşatır, ülkemizi kolayca ele geçirir..." Bilge Kağan'ın diğer bir anlayışı da coğrafyada Budist ve taoist tapınaklar yaptırarak bu din ve felsefeyi Türkler arasında duyurmaktı. Tonyukuk şöyle anlatmıştır: "Her ikisi de insandaki emir verme ve uygulatma ve iktidar duygusunu zayıflatır. Güç ve akıncılık yolu bu değildir. Türk milletinin geleceğini gücence altına almak istiyorsak ne bu uygulamalara ne de tapınaklarına ülkemizde yer vermemeliyiz.²¹¹" Günümüz açısından da devlet adamları ve yardımcılarının, devletin bekasına yönelik tehlikeler karşısında daima uyanık olmaları, vazifelerinin kendilerine yüklediği sorumluluğun idrakinde olmaları ve halkının dertleriyle dertlenmesi gerekmektedir.

*"Kendi içi dıştan tutulmuş gibiyiz. Yufka olanın delinmesi kolay imiş, ince olanı kırmak kolay. Yufka kaim olsa delinmesi zor imiş. İnce yoğun olsa kırmak zor imiş. Doğuda Kitay'dan, güneyde Çin'den, batıda batılılardan, kuzeyde Oğuz'dan iki üç bin askerimiz, geleceğimiz var mı acaba?"²¹² Bu ifadelerde görüldüğü üzere Türklerin başlıca düşmanları olan güneyde Çinliler, doğuda Kitaylar yani Moğollar ve kuzeyde de Oğuzlar birleşerek Türk kağanlığına karşı saldırmak isteyince Tonyukuk sınırdaki kuvvetleri merkezde toplamanın uygun olacağını düşünmüştür. Böylelikle devletin kendi iç kuvvetleriyle dışarıyı tuttuğu ifade edilmiştir. Yine günümüzde birlikten kuvvet doğacağını ifade eden şu atasözünü kullanarak cümlesini tamamlamıştır: *Yufka olanı delmek kolaydı, ince olanı kırmak kolay.*²¹³*

Göktürklerin etkin bir istihbarat teşkilatı da olduğu anlaşılmaktadır. Tonyukuk, İlderis Kağan ile Çin'e ayaklanma başlattıktan sonra, Çogay'ın kuzey noktaları ile Karakurum'da geyik ve tavşan yiyerek otururken Oğuz'dan gelen bir ajan vasıtasıyla, Dokuz Oğuz, Kitay ve Çinlilerin kendilerine hücum edeceklerinin haberini alır.²¹⁴

Savaşlarda yol bulmak için kılavuzlar kullanır ve yakalanan esirlerden bilgi edinilir. Tonyukuk yazıtında da casuslarla ilgili bir hayli bilgi bulunmaktadır. *"Altun ormanında oturduk. Üç casus geldi. Sözü bir Kağan ordu çıkardı..."²¹⁵ İlderis Kağan, hatunu öldüğü zaman, ona yas töreni yapmak için, orduyu Tonyukuk'a teslim ediyor, Tonyukuk, Altun ormanda oturarak üç casus vasıtasıyla düşmandan haber alıyor.*

Nitekim Hükümdar Bilge Kağan ve kardeşi Kültigin ile yönetimde onlara yardım eden yaşlı ve tecrübeli Tonyukuk, düşmanları olan Çinlileri iyi tanımaktadır. Yıllarca orada onların boyunduruğunda kalmıştır. Tonyukuk o sıkıntılı yıllarında geniş bir tecrübe kazanmıştır ve ufku büyümüştür. O, Çinlilerin nasıl düşündüklerini anlar. Tonyukuk her taraftan gelen istihbarat bilgilerinin peşinden ayrılmaz. Halk kendi dünyasına dalmış iken o düşmanın baskınını düşünür, onlara nasıl karşı koyacağı hakkında planlar yapar. Karlı dağdan atlarıyla birlikte yuvarlanarak

²¹¹ Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, 117-118.

²¹² Ergin, Orhun Abideleri, 69. (Bilge Kağan Abidesi GY)

²¹³ Tekin, Orhun Yazıtları, 21

²¹⁴ Ergin, Orhun Abideleri, 67. (Tonyukuk Abidesi GY)

²¹⁵ Ergin, Orhun Abideleri, 75. (Tonyukuk Abidesi KY)

gelen yiğitler, baskına gelen düşmanı abluka altına alırlar. Okuyucuların bir destan anlatımı ve güzelliği bulduğu bu satırlar bizlere bir devlet adamı sorumluluğunu hatırlatır.²¹⁶

Tonyukuk dışında, İlderiş Kağan ile Bilge Kağan'ın hizmetinde bulunan pek çok büyük komutan vardır. Bunlardan birisi de kendisini Ongin kitabesinde tanıtan El-Etmiş Yabgu'nun oğlu İşbara Tamgan Çor Yabgu'nun kardeşi Bilge İşbara Tamgan Tarkan'dır. Kendi ifadesine göre, İşbara, İlderiş Kağan'ın hâkimiyeti döneminde doğmuştur. Babası daima İlderiş Kağan'ın ardında yürümüştür. Kendisi de "Tenri Bilge Kağan" dan ayrılmamıştır.²¹⁷

Ayrıca, "Akabinde, küçük kardeşi hakan olmuş tabii, oğulları hakan olmuş tabii. Ondan sonra küçük kardeşi büyük kardeşi gibi olmayacak, oğlu babası gibi olmayacak. Bilgisiz kağan oturmuştur, kötü kağan oturmuştur. Buyruku da bilgisizmiş tabii, kötü imiş tabii."²¹⁸ ve "*Türk milleti, tokluğun kıymetini bilmezsin. Açsan tokluk düşünmezsin. Bir doysan açlığı düşünmezsin. Öyle olduğun için beslemiş olan kağanını lafzını iştmeden her yere gittin. Hep orda bozuldun, bitirildin. Orda, geri kalanınla, her yere zayıflayarak ölerək yürüyordun.*"²¹⁹ şeklindeki ifadelerde de daha önceki Köktürk kağanlarının açıkça eleştirildiği anlaşılmaktadır. Hiç şüphesiz önceki kağanlar da hanedan üyesidir. Dolayısıyla bu eleştirilerin iç siyasete yönelik bir özeleştiri olduğu da söylenebilir.

Genellikle Bilge Kağan tarafından yapılan söz konusu eleştirilerde, Köktürklerin bağımsızlığını yitirmesi öncü olmak üzere, toplumun fakirleşmesi ve devletin yıkılması başa geçen kağanların, "bilgisiz, iradesiz ve öngörüsüz" olmalarına bağlanır. Ayrıca eleştirilen yalnızca kağanlar değildir. Kağanların beyleri ve bunlara tabi olan veya bilgili kağanın sözüne itibar etmeyen, tek başına hareket eden, halk da suçlanmıştır.

Orhun Anıtlarında verilen bir diğer mesaj Türk boyları arasında tesanüt ve kardeşlik içinde olunmasıdır. Siyasi anlamda hükümdar veya idarecilerin ait olduğu aile ve bölgeye tarafsız olmak zorundadır. Bu meşakkatli edinimlere sahip Bilge Kağan da geçmiştir: "*Dokuz Oğuz milleti kendi milletim idi. Gök, yer bulandığı için düşman oldu. Bir yılda beş defa savaştık...*"²²⁰

Türk milleti, dünyanın farklı bölgelerinde asırlarca hayatını idame ettirmiş milletler teşekkül ettirmiş ve oldukları bölgelerde, etrafını şekillendiren ana unsurlardan olmuştur. Ancak neredeyse bütün Türk devletleri dış etkenlerle değil; iç etkenlerle yıkılma sürecine girmiş veya yıkılmışlardır. Bilhassa yönetim seviyesinde vuku bulunmuş anlaşmazlıklar, deneyimsizlikler, saltanat çatışmaları, ayaklanmalar ve oyunlar gibi vaziyetler, Türk devletlerinin kudretini yitirip son bulmasında esaslı unsurlardır. Dolayısıyla Türk devletleri, dışarıdan gelebilecek tehlikelerden daha çok içteki parçalanmalardan etkilenmişlerdir. Orhun anıtlarında, Türk milletinin bu özelliğine de değinilmektedir: "*Üstte gök basmasa, altta yer delinmese, Türk milleti, ilini kim tahrip*

²¹⁶ Enginün, Orhun Abideleri, 344.

²¹⁷ Kaplan, "Orhun Abideleri'nde Mekân-İnsan Münasebeti", 6.

²¹⁸ Ergin, Orhun Abideleri, 9. (Kül Tigin Abidesi DY)

²¹⁹ Ergin, Orhun Abideleri, 49. (Bilge Kağan Abidesi KY)

²²⁰ Ergin, Orhun Abideleri, 25. (Kül Tigin Abidesi KY)

edebilecekti? Türk milleti, vazgeç, pişman ol! Kuruşuzluğından dolayı, beslemiş olan yetkin kağanınla, hür ve müstakil iyi iline karşı kendin yanlış yaptın, kötü duruma soktun.²²¹

Orhon Anıtları, Türklerin yerleşik medeniyet aşamasına dönüşene kadar, hatta ondan sonra da serin binlerce yıllık geçmiş karşılaşılan olaylar ve çabalarının esasını ifade eder. Burada söz konusu olan üç temel konu vardır:

- Büyük yer,
- Büyük yere yayılmış halk grubu,
- Türk kağanlarının bu yayılmış ve düzensiz kitleye çekidüzen getirmeleri, onları tek bir devletin yönetimi altında birleştirmesi.²²²

İdare düşüncesinin merkezden bir yönetim olduğuna imkan veren anıtlarda yönetim için durmak, gelişmek içinse harekete yönelmek zorundadır.. Kültigin devrinde bu fiilin yönü: Şantung Ovası'dır; yani açık denizlerdir: "Doğuda Şantung Ovası'na kadar ordu gönderdim, denize gelmeme az kaldı.²²³"

Açık denizlere ulaşmak ve denizlerde devam eden bir toplum olma düşüncesi, 1400 yıl önce bir nasihat formunda verilmektedir. Nitekim tarihsel süreçte, İspanyollar, İngilizler ve Hollandalılar denizlere kıyıları olduğu için sömürgeler oluşturmuşken Almanya gibi büyük bir ülke bir kara ülkesi olmasından dolayı sömürge edinemediştir. Dolayısıyla bu uyarı, üç tarafı denizlerle çevrili bir devlet konumu ile şimdiki Türkiye'sinin, denizlerini daha aktif bir şekilde kullanılmasına dair yönlendirme niteliği taşımaktadır.

Orhun Anıtlarında Türk toplumunun tarihini sürekli anımsaması ve bu deneyimlerden faydalanması öğüt edilerek aslında geçmişı olmayanın veya geçmişinden ders almayanın geleceği olmaz mesajı verilmektedir. Orhun Anıtlarına göre, Türk milleti sadece içinde bulunduğu durumu öncü alan ve evveli ve sonrası arasında mukayese yapmakta zorlanan bir düşünsel işleyişe sahiptir: Orhun anıtlarına göre; "Türk milleti, tokluğun kıymetini bilmezsin. Acıksan tokluğu bilmezsin. Bir doysan açlık aklına gelmez. Öyle olduğun için beslemiş olan kağanın sözünü almadan her yere gittin. Her orda bittin, yok edildin²²⁴"

Millet, "hayatı devam ettirmenin, geleceğe yönlenmenin teminatı olarak geçmiş bir süreçte ortak tecrübeleri neticesi ortak fikir birliği içerisinde tezahür ettirdiği, tecrübe doğrultusunda geleneksel bilgiyi sahip olur. Bu bilgiyi idrak edemeyen ya da bu bilgiye destek olmayanlar, olası yaşantılarında, önüne çıkabilecek sorunları çözmede etkisiz kalacaklardır.²²⁵" Anıtlardaki bilgiler bu pencereden düşünölmelidir. Çünkü dönem, zemin, kuşak değişse de her nesil döneminde yüz

²²¹ Ergin, Orhun Abideleri, 17 (Kül Tigin Abidesi DY)

²²² Mehmet Kaplan, "Orhun Abideleri'nde Mekân-İnsan Münasebeti", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, S. 1, (1984), 1.

²²³ Ergin, Orhun Abideleri, 57. (Bilge Kağan Abidesi KY)

²²⁴ Ergin, Orhun Abideleri, 59. (Bilge Kağan Abidesi KY)

²²⁵ Mustafa Sever, "Toplumsal Bellek ve Geleneksel Eylem Bağlamında Bir Sözel Tarih Metninin Değerlendirilmesi", *Milli Folklor*, 77, Bahar (2008), 67.

yüze geldiği her hadise, olay ve sorunun çözümünde çağın kendisine takdim ettiği bilgiyi elinde bulundururken tarihi zaman içerisinden akıp gelen “miras bilgiyi” de kullanır. Hareketlerini geçmiş ve bugünün bilgileri çerçevesinde biçimlendirir. Bir diğer ifadeyle farkında olarak veya olmayarak bilinçaltında bulunan bilgilerle güncel bilgilerini birleştirir. Farklı dönemlerde yaşanan olaylar, durumlar arasında ayrılıklar, eşdeğerlikler, muhtelif vakitlerde yaşamış olmasına rağmen tarihteki karşılaşılan sorunlar ölçü alınan, karşılaşılan olaylardan ders çıkarılarak yaşanan hayatı olumlu yönde düzeltilebilecek çözümler sunar. Bu da tarihi bilgilerin günceldeki işlevini ifade eder. Bu bağlamda anıtlardaki kavramlar ve yüklendikleri anlamlar göz önünde bulundurulduğunda halihazırda karşılaşılan olaylar için örnek oluşturdukları görülür. Bu sebeple, bu kavramlar güncelde yeni anlamlar üstlenebilir.²²⁶

Anıtlarda, sadece yöneticilerin liderlik anlayışını anlatan sözler değil, diğer taraftan idare edilenlerin anlayışlarını da ifade edilmektedir: “*Türk halkının anlatmak istediği: İlli millet idim, ilim şimdi hani... Kağanlı millet idim, kağanım hani*²²⁷” Bu satırlardan anlaşılacağı üzere Orhun Anıtlarında Türk milleti, olumsuzluklara karşı tepkilerini, olumsuzluğun önüne geçme zamanında değil; olumsuzluk tezahür ettikten sonra çözüm üretmeye çalışmaktadır. Bir diğer ifadeyle günümüzde de görüldüğü üzere, tepki vermeyi eylem öncesinde değil; eylemin sonucunda gerçekleştirmektedir. Bu durum hiç şüphesiz kağana olan bağlılıkla izah edilmektedir.

Kolay ulaşılan tecrübeler, hızlı bir şekilde yitirmeye daha açıktır. Bu nedenle, bir milleti millet yapan asıl olguları nasıl ve hangi güçlüklerle mücadele ederek ulaştıklarını, ne tür safhalardan geçerek geldiğini idrak etmesi zorundadır. Bu noktada Orhun Anıtları’nda, Türk milletinin önüne çıkan engelleri nasıl aştığına bilhassa değinilmektedir: “*Varlıklı, zengin millet üzerine oturdum. İçte aşsız, dışta elbisesiz; düşkün, perişan milletin üzerine oturdum... Milletın adı sanı yok olmasın diye, Türk milleti için gece uyumadım, gündüz oturdum*²²⁸”; “*Küçük kardeşim Kül Tigin ile iki şad ile öle yite kazandım... Çıplak milleti elbiseli, fakir milleti zengin kıldım*²²⁹”; “*Ben küçük kardeşimle beraber böyle başa geçip kazanmasam Türk milleti ölecekti, yok olacaktı. Türk beyleri, milleti, böyle düşünün, böyle bilin*²³⁰”

“*Türk milleti yine karmaşık ve zorluğa düşmüştür demiş. Oğuzu yine zor durumdadır şeklinde ifade etmiş. Söz konusu kelamı duyup gece yine kalkacağım içimden gelmiyordu, gündüz yine oturacağım gelmiyordu. O zaman anımsadım*²³¹.” ve “*Kapgan Kağan oturdu. Gece yatmadı, gündüz oturmadı. Kızıl kanımı akıtarak, kara terimi koşturarak işi, kuvveti verdim hep*²³²” şeklindeki ifadeler ise, Türk bürokratlarının, halkın huzuru için, istikrarlı bir şekilde çalıştığı vurgulamaktadır. Dolayısıyla burada belirtilen siyasî mesaj, halkı için, her şekilde fedakârlıkta bulunan, örnek alınması gereken devlet adamı tipidir.

²²⁶ Sever, “*Orhun Yazıtları’ndaki Bazı Kavramları Yeniden Okumak*”, 727-728.

²²⁷ Ergin, Orhun Abideleri, 11. (Kül Tigin Abidesi DY)

²²⁸ Ergin, Orhun Abideleri, 43. (Kül Tigin Abidesi DY)

²²⁹ Ergin, Orhun Abideleri, 43. (Kül Tigin Abidesi DY)

²³⁰ Ergin, Orhun Abideleri, 49. (Bilge Kağan Abidesi DY)

²³¹ Ergin, Orhun Abideleri, 71. (Bilge Kağan Abidesi DY)

²³² Ergin, Orhun Abideleri, 81. (Bilge Kağan Abidesi KY)

Yukarıda bahsedilen bu bilgilerden hareketle, “Orhon” anıtlarında Türk devletinin yönetim siyasetindeki yanlışlıklar ve buna yönelik çözüm önerileri açıkça ifade edilerek, gelecek kuşakların söz konusu olaylardan tecrübe edinmeleri istenmektedir. Devletin çöküş nedenleri ayrı ayrı sayılmaktadır. Öncelikle devlet yönetiminde geleneğin hafızadan silinmesinden ve küçük kardeşin ağabeyi gibi, oğlunun babası gibi devlet hakimiyetini sürdüremediğinden söz edilmektedir. Bilmemezlik, ürkeklik ve ikilikler meydana geldiği, Çin devletinin hileli yönetim anlayışının anlatıldığı vurgulanmaktadır. Türklerin altın, gümüş, ipekli kumaş ve güzel sözlere inandığı, beyler ile yöneticilerin anlaşamadığı, kardeşlerin çatıştığı edilmektedir. Bütün bu olumsuz nedenlerin neticesinde birliğin zarar gördüğü, Türk milletinin nihayete erdiği, oğulların kul, kızların cariye haline geldiği, Türk beylerinin Türkçe adları bırakıp Çin ismini edindiği, yabancı devletin hakimiyetine girdiği ve tam elli sene esir konumunda olduğu getirilmektedir. Devlet içerisinde anlaşmazlıklara yol açmama ve boyları bir araya getirme gayreti ön plana çıkarılmaktadır. Diğer bir eleştiri ise, devlet başına yetkin bireyler yerine tecrübesiz, yalnızca bencil bireylerin gelmesidir. Anıtlarda devletin gücü çatısı altında kalarak bilgili ve ileri görüşlü yönetici ile adaleti etkin uyguladığı, bu kanunun adaletle sürdürülebilmesi önemli olduğu ifade edilmiştir. Bilgili kağanların sevk ve idare ettiği halkta milletin nizamlar eksiksiz uygulanır, art niyetli olan olmaz ve yönetim kudretli olur. Lider olan kötü ise, birlik yoksa devletin özü ortadan kalkar ve hakimiyet son bulur, halk da esir olur.²³³

Dolayısıyla anıtlarda bağımsızlığın kaybedilme sebepleri kağanlığa oturanların tecrübesizliği, milletin sevk edenlere karşı vazifelerini yapmamaları ve yukarıda da ifade edildiği üzere Çin’in uyguladığı ikiyüzlü siyaset gösterilmektedir.

“İnsanoğlunun üzerine ecdadım Bumin Kağan, İstemi Kağan oturmuş. Oturarak Türk milletinin ilini, töresini tutu vermiş, düzene soku vermiş.”²³⁴ ve “Hepsi yedi yüz er olmuş. Yedi yüz er olup ilsizleşmiş, kağansızlaşmış milleti, cariye olmuş, kul olmuş milleti, Türk töresini bırakmış milleti, ecdadımın töresince yaratmış, yetiştirmiş.”²³⁵ satırlarında Göktürklerin yeniden bağımsızlığa kavuşmaları ve devletlerini kurmalarına atıf yapılmaktadır. Türklerin töresini kaybettiğinde başlarına türlü işler geldiği ve Türk halkının cariye ve köle olduğu anlatılmıştır. Türkler kendi törelerine döndüklerinde ise yeniden örgütlenmişler ve devletlerini kurmuşlardır. Türk devleti yıkılsa bile Türk töresi devam ettiği için bağımsızlık yeniden kazanılmıştır. Dolayısıyla töre ile istiklalın yeniden kazanıldığı, kağanın seçilebildiği ve devletin düzeninin temin edilmeye çalışıldığı anıtlardan anlaşılmaktadır.

2.1.2. Orhun Anıtlarında Birey/Ahlak Tasavvuru

Orhun Anıtları’nda erdemlilik, sorumluluk sahibi olmak, cömertlik, bilgelik, cesaret, doğruluk ve dürüstlük gibi ahlaki özelliklerden bahsedildiği de görülmektedir. Anıtlarda bilgili olma, doğruluk ve cesaret kağanın vasıfları arasında sayılmıştır: *“Doğuda Kadırkan ormanına kadar, batıda Demir*

²³³ Kuljanova, “Eski Türk Anıtlarındaki Halk Birliği ve Memleket Bütünlüğü Ülküsü (“Orhon” ve “Kutadgu Bilig” Eserlerine Göre)”, 520.

²³⁴ Ergin, Orhun Abideleri, 33. (Bilge Kağan Abidesi DY)

²³⁵ Ergin, Orhun Abideleri, 37. (Bilge Kağan Abidesi DY)

*Kapıya kadar kondurmuş. İki arasında pek teşkilatsız Gök Türk öylece oturuyormuş. Bilgili kağan imiş, cesur kağan imiş. Buyruku yine bilgili imiş tabî, cesur imiş tabî. Beyleri de milleti de doğru imiş.*²³⁶ Bu satırlarda bilgelik ve cesaret kavramları bir yöneticide bulunması gereken ahlaki erdemler arasında sayılmaktadır.

Ahlâk terim olarak Arapçada “tabiat, seciye, huy” gibi tanımlaması olan **huluk** ya da **hulk** kelimesinin çoğuludur.²³⁷ İslam felsefesinde Ahlak; İbn Sînâ’dan Fârâbî’ye, Gazzâlî’den İbn Miskeveyh’ye kadar birçok düşünür tarafından “fıkrî bir zorlamaya gerek kalmaksızın fillerin kendisinden kolayca ortaya çıktığı, nefiste yerleşmiş bulunan bir meleke/hâl/hey’et” olarak anlaşılmıştır. İslam ahlak felsefesinde iyi ve kötü gibi ahlaki değerler, “en yüce gaye”ye göre tespit edilmektedir. Bu amaç ise “en yüce mutluluk”tur. Huzuru oluşturacak temel araçlar da fezail ve erdemlerdir. Dolayısıyla , İslam ahlak felsefesinde anlatılmak istenen ahlak öğretisini, Fârâbî gibi bazı filozoflar bir “erdem etiği” olarak görmektedir.²³⁸

Orhun Anıtları’nda üzerinde durulan ve çözülmeye sebep olarak gösterilen bir diğer husus bugün de bir çöküş ve çözüme sebebi olarak görülen ahlaki çözülmelerdir. Kül Tigin yazıtında geçen, “*Kardeşler birbirlerini tanımazlardı, oğlu babasını bilmezdi*²³⁹.” ve Bilge Kağan yazıtında geçen “*Çin halkı oyuncu ve güvenilmez olması sebebi ile, küçük kardeşlerin arasına nifak soktuğu için...*²⁴⁰” ifadeleri ahlaki çöküntüye yönelik bir uyarı niteliğindedir.

Töreye bağlılık ve töreyi düzenleme de kağanda bulunması gereken erdemler arasındadır. “*Öyle kazanılmış, öyle düzene sokulmuş ilimiz, töremiz vardı.*²⁴¹” Burada bahsi geçen töreye uyulmadığı için Çin esareti yaşanmıştır. Dolayısıyla günümüzde de değerlerini kaybeden toplumların felakete sürükleneceklerini söylemek yanlış olmayacaktır.

Anıtlarda üzerinde durulan ahlaki hususlardan birisi de idarecilerin çok yüksek bir sorumluluk duygusuna sahip olması gerektiğidir. Bu noktada “*insanın her türlü iç belirlenim ve dış zorlamadan bağımsız kalarak hür iradesiyle düşünerek, karar vererek eylemini yapması özgürlük, sonuçlarının kabul edilmesi ise sorumluluktur.*”²⁴² Dolayısıyla bir eylemi yapıp yapmama gücü varsa yaptırımına da katlanmalıdır.²⁴³

Gerek Kül Tigin gerekse Tonyukuk yazıtında bu duyguya yönelik ifadeler bulunmaktadır: “*İşte aşsız, dışta elbisesiz; düşkün, perişan milletin üzerine oturdum. Küçük kardeşim Kül Tigin ile konuştuk. Babamızın, amcamızın kazanmış olduğu milletin adı sanı yok olmasın diye, Türk milleti için gece uyumadım, gündüz oturdum. Küçük kardeşim Kül Tigin ile iki şad ile öle yite*

²³⁶ Ergin, Orhun Abideleri, 9. (Kül Tigin Abidesi DY)

²³⁷ İbn Haldûn, Muḳaddime. Abdurrahman b. Muhammed b. Haldûn, Muḳaddimetü İbn Ḥaldûn (nşr. Ali Abdülvâhid Vâff), I-III, Kahire 1401.

²³⁸ Çağrı, Mustafa, İslam Düşüncesinde Ahlak, İstanbul: Birleşik Yayınları, 2000.

²³⁹ Ergin, Orhun Abideleri, 17. (Kül Tigin Abidesi DY)

²⁴⁰ Ergin, Orhun Abideleri, 35. (Bilge Kağan Abidesi DY)

²⁴¹ Ergin, Orhun Abideleri, 41. (Bilge Kağan Abidesi DY).

²⁴² Uyanık; Akyol, İslam Ahlak Felsefesi, 181.

²⁴³ Uyanık, Felsefi Düşünceye Çağrı, 188.

*kazandım.*²⁴⁴ Benzer ifadeler Tonyukuk Yazıtı'nda de yer alır: *"Bu sözü işitip gece yine uyuyacağım gelmiyordu, gündüz yine oturacağım gelmiyordu.*²⁴⁵ Söz konusu ifadeler, idarecilerin devletin bekasına yönelik tehlikeler karşısında daima uyanık olmalarını ve idareci sorumluluğuyla hareket etmeleri gerektiğini vurgulayan ifadelerdir.

Kül Tigin yazıtında değerler üzerine bir çalışma yapan Kardeş da, Kül Tigin Anıtı'nda, doğrudan ve dolaylı olarak Türk halkının 26 farklı değer incelemesi doğrultusunda, 155 değer unsuru belirlemiştir. Tespit edilen bu değerler şu şekildedir: güç değeri, yönetici değeri, istiklal değeri, aile unsuru değeri, tanrıya biat değeri, vatan-millet sevgisi değeri, gelenek-töre değeri, vatana bağlılık, bilinçli, öngörülülük, birlik ve beraberlik içerisinde hareket etme, ahde vefa, aidiyet, çaba gösterme, bilginlik, saygı gösterme, dili kullanma sınırı, sanatsallık, doğruluk, vatana değer atfetme, huzur ve yardım etme, önemsemek, sevme, istişare, kanunlara biat etme değeri.²⁴⁶

Anıtlarda, töreye bağlılık ve töreyi düzenleme de kağanın vazifeleri arasında sayılmaktadır. Adalet olgusu doğrultundaki kurallara uyma, göğün direği olarak ileri sürülmüş, kanun bozulursa, gök yerinde durmaz ifadelerine yer verilmiştir.²⁴⁷ Türk milletinin Çin'e tabi oluşunun sebebi Türk töresinden uzaklaşmaktır. Günümüz dünyasında da değerlerini kaybeden toplumların felakete sürükleneceklerini söylemek yanlış olmaz. Bu nedenle zaman değişse de anıtlarda ifade edilen gerçekler değişmeyecektir. Bu bağlamda ahlaki değerlerin hatırlanması için Orhun anıtları çok mühim bir kaynak özelliği taşımaktadır.

2.1.3. Orhun Anıtlarında Aile Tasavvuru

Türk kültürel benliği, kültürün korunması yönünde tecrübeli bir şekilde ilerlemesi takip etmektedir. Bu nedenle, *"milli kültürün, milletin meydana getirmesi, değerler olgusu, hayata bakış açısı ve hayat usulünün bir malzemesi olduğu, millet olgusuna ulaştıran imkânlar da kolaylaşmaktadır. Zira Türk tarihinin ilerleme aşaması incelendiğinde Türkler'in farklı medeniyet ve kültür çevrelerinde yaşamaları üst tabakada önemli farklılaşmalar meydana getirmiş olmasına rağmen, halk gelenekli kimliğini, inanç ve değerler sistemini muhafaza etmeyi başarabilmiştir"*²⁴⁸ Kimlik, inanç ve değerler sisteminin korunmasında üzerinde durulması gereken temel unsur ise aile ve aile yapısıdır.

Orhun Anıtları'nda geçen aça (akrabalık), adaki (babacığım), ana, apa (abla), bark (ev bark), beg (bey), bişük (aile), bod (boy), budun (kavim, millet), eb (ev, yurt), eble - (evlendir-), eçi/içi (ağabey; amca), eçü apa (ecdad), eğiç (kız çocuğuna sevgi göstergesi olarak kullanılan bir kelime), eke (abla), er (erkek adam), eş, ini (küçük kardeş), iniyigün (akrabalık ifade eden bir kelime),

²⁴⁴ Ergin, Orhun Abideleri, 71. (Bilge Kağan Abidesi DY)

²⁴⁵ Ergin, Orhun Abideleri, 69. (Tonyukuk Abidesi GY)

²⁴⁶ Mehmet Nuri, Kardeş, "Orhun Abidelerinin Türkçe Öğretiminde Değer Aktarımı Açısından Önemi II: Kül Tigin Abidesi", *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 7, S. 2, 17.

²⁴⁷ Akyol, Kutadgu Bilig'de Ahlak ve Siyaset, 33

²⁴⁸ Orhan Türkdöğen, Kültür-Değişme ve Toplumsal Çözülme, (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayınları, 2004), 45.

kelinün (gelin), kişi (insan, zevce), kün (cariye) (müçe (düğün hediyesi), oba (boy, kabile), oğlan, oğul, oğuş (kabile, boy), ög (anne), kadaş (hısım, akraba), kadin (kayın, hısım), kalın (başlık), kang (baba), katun (kadın, hatun), kız oğul (kız evlât), kudız (dul kadın), sağdıç, singil (kız kardeş), törün (düğün, merasim), tuh (dul), urı (erkek evlât), uri oğul (erkek evlât), uya (kardeş, hısım), yigün (yeğen), yorç (kadının küçük erkek kardeşi), yotuz (zevce, refika)²⁴⁹ gibi aile ve akrabalıkla ilgili sözcüklerin çokluğu, Türklerin aile yapısına ve birlikteliğine verdikleri önemin bir yansımasıdır.

Yazıtlarda aile ile ilgili ifade edilen bir özellik Göktürklerde cinsiyet ayrımcılığının olmamasıdır. Nitekim Göktürk kağanları savaşa girdiğinde Han'ın makamı Hatun tarafından devralınmıştır. Anıtlarda bu minvalde geçen sözler de, kadınlara verilen değeri şu şekilde anlatmaktadır: *“Türk milleti yok olmasın diye, millet olsun diye, babam İltiriş kağanı, annem İlbilge Hatunu göğün tepesinden tutup yukarı kaldırmıştır.”*²⁵⁰ Bu ifadelerde de görüleceği üzere Türklerde aile tasavvuru açısından kadın, erkek kadar değerli ve saygıya layıktır. Anne ve babayı anlatan bu söylemler, Türk milletinin “aile” kavramı üzerine şekillendiğini anlatmaktadır. Eserde geçen adlar öncülüğünde incelenirse, kağan lafzı olarak anlatılan İltiriş, *“ili, devleti sistemli hale getiren, düzenleyen”*; İlbilge ise, *“ilin bilgesi, âlimi, fikir danışılan kişi”* anlamında kullanılır. Bu bağlamda yazıtlarda kullanılan şahısların buldukları konum ile isimlerin mana ve fonksiyonları arasındaki paralellik dikkat çekmektedir.

Ailenin hanımı olacak ve doğacak çocukların annesi olma onurunu kazanacak Göktürk kızlarının karşı güçlerin eline düşmesi, büyük zillet kabul edilir. *“Çin milletine beylik erkek evlâdını kul kıldı, hanımlık kız evlâdını cariye kıldı.”*²⁵¹ Dolayısıyla Türk ailesinin, dinî, millî, ahlakî ve kurallar gibi değerlerden esas alınmak sureti ile teşekkül ettiği anlaşılmakta olup mukaddestir ve sürekliliği de esastır.

Buradaki ifadelerden anlaşılacağı üzere Türk ailesinde değerler uyumu vardır. Ailenin kurucu unsurları olan kadın ve erkek iyi özellikleri barındıran, ölçü içerisinde, sevgi ve saygı çerçevesinde sürdüren bireylerdir. Nitekim söz konusu aile düzeni, güçlü bir Oğuz milletinin oluşmasına imkân tanıyarak toplumu bir araya getiren bireylerin makul ilişkiler içerisinde sükûnet ve uyumlu bir hayat sürdürebilmelerini olanaklı hale getirmiştir.

Devlet sev ve idaresinde görev alan kadın hatun sıfatına haiz olup gerek siyasî gerekse dinî mitolojik anlamda özel bir konuma sahiptir. Ziya Gökalp'in: *“Ailedir bu halkın, bu milletin temeli kadın tam olmadıkça zayıf kalır bu hayat...”*²⁵² anlatımları da sosyal değerler ölçü alınarak; ailenin önemli bir olgu olduğu ortaya koymaktadır. Tarihî edinimler Çin elçilerinin tekelinde Göktürk kadınlarının hazır olduğunu, ayrı sarayları ve emirlerinin sabit olduğu, millet meclislerinde yer aldıklarını, hatta bunlar arasında devlet yönetimini şekillendirenlerin dahi olduğunu

²⁴⁹ Orkun, Eski Türk Yazıtları, 755-926.

²⁵⁰ Akyol, Kutadgu Bilig'de Ahlak ve Siyaset, 121

²⁵¹ Ergin, Orhun Abideleri, 11. (Kül Tigin Abidesi DY); Ergin, Orhun Abideleri, 35. (Bilge Kağan Abidesi DY); 41. (Bilge Kağan Abidesi DY).

²⁵² Hilmi Ziya Ülken, Ziya Gökalp, (İstanbul: Kanaat Kitap Evi, t.y.), 198.

kaydetmektedir.²⁵³ Gökalp'e göre de cinsiyet söyleminin, hiçbir dönemde olmadığı gibi, eski Türklerde kadın erkekten yapısal itibari ile değişik, ancak diğer haklar açısından aynı olarak algılanmaktaydı.²⁵⁴

Türklerin İslâmiyet'le tanışmalarından sonra da hatunun devlet yönetiminde etkinliği sürmüştür. Nitekim Türkistan kağanlarının, devlet yönetiminde hatunları ile istişare ettikleri, onların bilgilerine önem verdikleri; Selçuklu padişahlarının da kadınlarına esaslı mevki verdikleri anlaşılmaktadır. Selçuk sultanlarından Tuğrul Bey'in hatunu Altun-can, Alp Arslan'ın kız kardeşi ve El-basan'ın hatunu Gevher, Melikşah'ın zevcesi duyulan ve bilinen Terken, Melikşâh'ın oğlu Mehmed Tapar'ın eşi Gevher ve 'yeryüzü melikesi sıfatını üzerinde bulunduran Sultan Sancar'ın hatunu Terken, siyâsî askerî hareketlerde bulunan, devlet idaresinde büyük önemli ayrıcalıklara sahip hatunlardır.²⁵⁵

Gökalp'e göre de eski Türklerde kadınların edindiği hukuki haklar dönemlerinden daha iyi seviyededir. Kadın ekonomik anlamda düşünüldüğünde birçok unsura sahiptir. Gökalp, evin eşlerin birlikte sahip olduğu bir yaşama alanı olduğunu, çocuklar üzerindeki velayeti birlikte kullandıklarını ifade etmiştir.²⁵⁶

Orhun Anıtları'nda özellikle üzerinde durulan ve çözülmenin sebebi olarak gösterilen husus ise, aynı zamanda ahlakî bir çözülme olarak da nitelendirilen, "*Küçük kardeş büyük kardeşini bilmezdi, oğlu babasını bilmezdi.*"²⁵⁷ şeklinde eleştirilen aile büyüklerine ve ataya saygının kaybedilmesidir. Ancak bu saygı büyüğün doğruyu ve hakkı gösterdiği müddetçe korunması; doğrudan saptığı düşünüldüğünde ise incitmeden küçük olarak büyüğe doğruyu anlatmaya çalışmasını da içermektedir.

Buradan da anlaşılacağı üzere Türk aile yapısında büyüklere biat vardır. Aile yapısında büyüklere karşı saygı, lider sıfatına haiz olan kağan ve beylere karşı kesin biat ve itaatin temelini oluşturur. Orhun Anıtları'nda yer alan "*beyleri, milleti sistemli olması sebebi ile, Çin milleti güvenilmez olması hasebi ile, kardeşlerin arasını bozulduğu için, Türk milleti il yaptığı ilini elden yitirmiş, kağan yaptığı kağanını elinde tutamamış... Kardeşler birbirini tanımazdı, oğlu babasını bilmezdi. Öyle edinilmiş, sistemli hale getirilmiş ilimiz, töremiz vardı.*"²⁵⁸ Esası aile içinde oluşturulan bu saygı ve itaatin hükümetin diğer noktalarında olması gerektiğini, olmadığı zaman devletin tahrip aşamasına gireceği ortaya konulmaktadır.

Türk ailesinde kardeşler arasındaki bağlantıda önemlidir. Orhun Anıtları'nda yer alan "*Küçük kardeşim Kül Tigin ile konuştuk. Babamızın, amcamızın kazanmış olduğu milletin adı sam yok*

²⁵³ İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1984), 257-258.

²⁵⁴ Ziya Gökalp, Türk Medeniyet Tarihi, C. 2, haz. İsmail Aka; Kazım Yaşar Koprıman; (İstanbul: Güneş Yayınları, 1974), 289.

²⁵⁵ Osman Turan, Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi I-II, (İstanbul: Turan Neşriyat, 1969), 126.

²⁵⁶ Ziya Gökalp, Türkçülüğün Esasları, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayını, 1990), 159-160.

²⁵⁷ Ergin, Orhun Abideleri, 17. (Kültigin Abidesi DY)

²⁵⁸ Ergin, Orhun Abideleri, 17. (Kültigin Abidesi DY)

*olmasın diye Türk milleti için gece uyumadım, gündüz oturmadım*²⁵⁹ beyanı, kardeşler arasındaki bağlantının tabanlı ve esaslı olduğu ortaya koymaktadır.

Toplumun en küçük birimi olan aile birliğinin muhafazası, devletin muhafazası anlamına da gelmektedir. Nitekim *“Gök kubbeyi devletin, çadırı ise ailenin örtüsü”* kabul eden eski Türklerde devlet düzeni ile aile düzeni arasında çok yakın ilişkiler olduğu bilinmektedir.²⁶⁰ Buradaki ifadeden de anlaşılacağı üzere bir toplulukta, aile ve bireyler bağlamında sosyal ve hukukî denge mevcut ise, aile, toplumun esaslı unsuru olması, aynı dengeyi o toplumun genelinde de bulmak mümkündür.

Orhun Anıtları’nda da, *“Bir insan yanılrsa, kabilesi, milleti, akrabasına kadar barındırmazmış.”*²⁶¹ cümlesindeki büyük kelimesi “aile/akraba” anlamında kullanılmıştır²⁶². İfadelerden de anlaşılacağı üzere, insanın kazandığı iyi veya kötü özelliklerden, sadece kendisi değil, ailenin bulunduğu ortam olan sosyal grup da sorumlu olmaktadır. Ancak, somut cezanın bireyin kendisine uygulandığı gerçeği de ifade edilmelidir.

Orhun Anıtları’nda zikredilen bir diğer husus ise, aile birliğinin muhafazasını temin etmektir. Bu bağlamda aile içinde önemli değerlerin yok olması veya aileye ait olan bireylerin birlikte devam etmemesinden dolayı karşılaşılan sıkıntının anlatılması aile bütünlüğünü ortaya koymaktadır. Buna ilişkin ifadelerde, *“Annem hatun ve analarım, ablalarım, gelinlerim, prenseslerim, bunca yaşayanlar cariye olacaktı, ölenler yurtta yolda yatıp kalacaktınız. Kül Tigin olmasa hep ölecektiniz. Küçük kardeşim Kül Tigin vefat etti. Kendim düşünceye daldım...”*²⁶³

Kültürün nesilden nesile aktarılmasında en önemli değer olarak adlandırılan aile , toplumun yapıtaşını oluşturur. Türk kültürünün temel yapı taşı olan aile, bir kadın-erkek ortaklığıdır. Bu ailede el birliği, güç birliği veya müştereklik anlamındadır. Türk milletinin söz konusu sağlam aile yapısı ve düzeni Türk-İslam kültüründe aile yapısının muhafazasında da son derece önemli rol oynamıştır. Türk örf ve adetlerinde aile ve kadın statüsü korunmuş, devletlerin istikrarlığını sürdürmesinde, gelenekselliğin ilettilmesinde ailenin ve kadının mevcudiyetine gereksinim duyulmuştur.

2.1.4. Orhun Anıtlarında Din Tasavvuru

Orhun Anıtları yüksek ve sistemli bir inanç alanının çerçevesini çizmektedir. Yapıtlarda, zikredilen temel dini kavram Tanrı kavramıdır. Türkler göğün üstünde ve göğe benzer ulu bir Tanrı’ya inanmaktaydılar. O, Türk milletine zor zamanlarda lütuf gösteren, hükümdara kut veren ve zamanı geldiğinde geriye kalan Tanrıdır. Kut görevi tahsis ettiği şanslı padişah, onun dünyadaki

²⁵⁹ Ergin, Orhun Abideleri, 17. (Kültigin Abidesi DY)

²⁶⁰ Bahaddin Ögel, Türk Mitolojisi, C. I-II, Devlet Kitapları, (İstanbul: Millî Eğitim Basım Evi, 1971), 137.

²⁶¹ Ergin, Orhun Abideleri, 6. (Kül Tigin Abidesi GY)

²⁶² Sencer Divitçioğlu, Kök Türkler, (İstanbul: Ada Yayınları, 1987), 150.

²⁶³ Ergin, Orhun Abideleri, 27. (Kül Tigin Abidesi KY)

vekili durumundadır. Devletin teşekkül ettirilmesinde önemli olan Tanrı diğer taraftan Türk milletini muhafaza altına alan, hasımları karşısında başarılı olmasını sağlayan bir Tanrı'dır.²⁶⁴

Türkler arasında İslamiyet'ten önce Tek Tanrı İnancının mevcut olduğunu ileri süren Ögel de eserinde "Türk Tanrısı"dan söz eder. Ona göre, tek tanrılı dinler yüksek sosyal seviyeye ulaşmış halklarda tezahür eder. Ögel'e göre bu durumun oluşması tarih ilminin değişmez gerçeğidir. Ögel, Göktürk yazıtlarındaki "Tengri teg Tenri" ifadesini "Tanrı'ya benzer Tanrı" veya "Kendine benzer Tanrı" şeklinde çevirmiştir. Ögel'e göre, bu ifadenin "göge benzer gök" diye çevrilmesi ise doğru değildir.²⁶⁵

Bu noktada Hunlara ilişkin Çin'in tarihi geçmişi incelendiğinde, Tanrı olgusunun gerçek anlamda maddi olgu olarak şeklen gökyüzü olarak anlatan Gerard Clauson, akabinde Tanrı anlamına bürünmek sureti ile kazandığını ifade etmektedir.²⁶⁶

Dolayısıyla yazıtlar incelendiğinde karşımıza çıkan önemli bir husus, Göktürklerin dini inancının gerçekliği ve bu dini inancına olan bağlılıklarıdır. Yazıtlarda sıklıkla "Tengri (Tanrı) kavramı zikredilmesi ve başarının bir diğer nedeninin de "Tanrının ihsanı" olduğuna inanılması bu durumun göstergesidir Başarılarının sırrı ayrıca "Tanrı kuvvet verdiği için"²⁶⁷ denilerek anlatılır.

"Tanrı emrettiği için, kendim devletli olduğumdan dolayı kağan oturdum."²⁶⁸; "Üstte Tanrı kudretli..."²⁶⁹; "Savaşık. Tanrı lütfetti, dağıttık."²⁷⁰; "Kağanımla ordu yolladım. Tanrı korusun,"²⁷¹; "Tanrı affetsin, devletim var olduğu için, nasibim var olduğu için, ölecek milleti yeniden yaşama döndürmek için besledim."²⁷² gibi ifadeler Türklerde Tanrı inancının varlığını kanıtlamaktadır. Bu satırlarda Tanrı, emredici, kudret sahibi, lütfedici, bağışlayıcı ve koruyucudur.

Kitabelerde geçen, "Tanrı emrettiği için, kendim devletli olduğum için, kağan oturdum."²⁷³ şeklindeki kut yani Tanrı buyruğu, Tanrı'nın Kağana verdiği olağanüstü savaşma kabiliyeti olarak da görülmektedir. Bütün bu kağana atfedilen Tanrısal kaynaklı anlamlara rağmen kağan örneğin eski Yunan uygarlığında olduğunun aksine kağan Tanrı olarak nitelenmemiştir. Bir başka deyişle bir Tanrı-kral anlayışı ile karşı karşıya değiliz.²⁷⁴

²⁶⁴ Coşkun Kumru, "Türk Mitolojisi Penceresinden Orhun Abidelerine Dair Değerlendirmeler", *ulakbilge*, (2017), C. 6, S. 20, 22.

²⁶⁵ Bahaeddin Ögel, *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2001), 699.

²⁶⁶ Kumru, "Türk Mitolojisi Penceresinden Orhun Abidelerine Dair Değerlendirmeler", 20.

²⁶⁷ Ergin, Orhun Abideleri, 13. (Kül Tigin Abidesi DY); 37. (Bilge Kağan Abidesi DY); 47. (Bilge Kağan Abidesi DY).

²⁶⁸ Ergin, Orhun Abideleri, 59. (Bilge Kağan Abidesi GY)

²⁶⁹ Ergin, Orhun Abideleri, 61. (Bilge Kağan Abidesi KY)

²⁷⁰ Ergin, Orhun Abideleri, 69. (Tonyukuk Abidesi GY)

²⁷¹ Ergin, Orhun Abideleri, 81. (Tonyukuk Abidesi KY)

²⁷² Ergin, Orhun Abideleri, 19. (Kül Tigin Abidesi DY)

²⁷³ Ergin, Orhun Abideleri, 7. (Kül Tigin Abidesi GY)

²⁷⁴ Salim Koca, "Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı", *Türkler*, C. II, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 828; Adem Tutar, "İslam Öncesi Türk Devlet Geleneğinde Adalet Anlayışı", *Türkler*, Cilt II, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 969.

Kül Tigin Yazıtı, Kuzey Cephesi'nde geçen, "*Zamanı Tanrı yaşar. İnsanoğlu ölmek için türemiş.*"²⁷⁵ sözleri Tanrı'nın bakî olduğu, insanoğlunun ise fani olduğu gerçeğini ifade etmektedir. Kur'an'da geçen, "*Yeryüzünde bulunanların hepsi fânidir. Azamet ve kerem sahibi rabbinin zâtı ise bâki kalır.*"²⁷⁶; "...bakî olan Allah'tır."²⁷⁷ ayetleri de bu durumu açıkça bildirmektedir.

Kültigin Yazıtı'nda ifade edilen iki satırı burada dermeyan etmek yerinde olacaktır: "Babam kağan öldüğünde küçük kardeşim Kül Tigin yedi yaşındaydı ..."²⁷⁸; "*Kül Tigin koyun senesinde on yedinci günde uçtu.*"²⁷⁹ Bu ifadeler Türklerde cennet inancının olduğunu göstermektedir.

Orhun Anıtları'nda Türklerin evrenin oluşumuna ve yaratılış(kozmogoni)a ilişkin inançları hakkında da bilgiler yer almaktadır. Buna örnek, Kültigin ve Bilge Kağan'a ait iki yazıtın menşesine ait olan bölümlerdir: "Yukarda mavi gök, altta yağız yer yaratıldığında, bunların aralarında insanoğulları yaratılmış."²⁸⁰ Burada evrenin ve insanoğlunun yaratılışına olan inanç vurgulanmaktadır.

Güzel'e göre de bozkır Türklerinin inanışları, doğa güçlerine inanma, atalar kültürü, Gök Tanrı dini şeklinde idi. Bozkırdaki önceki zamanlardaki Türklere ait din, Gök Tanrı dini idi. Tanrı en yüksek varlık olarak itikada bağlılığın en önemli konumunda yer almıştı. Yaratıcı, iktidara haiz, güç sahibi idi. Türk Dini inanışı içerisinde unsur bu idi. Gök Tanrısına Türk Tanrısı denildiği de olurdu. Kağanlık da onun yönlendirmesi ile Türklere tahsis edilmişti.²⁸¹

Orhun Yazıtları'ndan öğrendiğimiz bilgilere göre yurdu ve devleti veren Tanrı olduğu gibi Türk milletini de sorumluluğu olduğu işlerle ilgili yanlışa düşmesi sonucunda, cezalandıran da Tanrı'dır. Bunun iki nedeni vardır. Birincisi tecrübesiz ve kendini geliştirememiş kağanlar ve devlet adamları, ikincisi ise Türk halkının kendi özlerini ve yeteneklerini yitirmesidir. Bu bağlamdan hareketle, Türk halkı, devletini muhafaza altına alması için Türk töresini ve kimliğini unutmamalıdır.²⁸²

Türk milleti, kendi aralarında var olan hakanına sadece maddi anlamda bağlı olmamaktadır. Çünkü hükümdarlık hakana tek Tanrı tarafından verilmiş bir lütuftur ve bu lütfu erişmek için hakanın tabi olması ve aidiyeti tek olan Tanrı'ya bağlılığın bir gereğidir. Bilge Kağan da, milletin birlik ve beraberliğini sağlama ve bir amaç doğrultusunda birleştirme bilincini Tanrı'dan aldığını şu şekilde zikreder: "Tanrı emrettiği için kendim oturduğumda dört taraftaki milleti düzenli bir hale getirdim ve tertitledim"²⁸³

²⁷⁵ Ergin, Orhun Abideleri, 27.

²⁷⁶ Rahman, 55/26-27.

²⁷⁷ Taha, 20/73.

²⁷⁸ Ergin, Orhun Abideleri, 19. (Kül Tigin Abidesi DY)

²⁷⁹ Ergin, Orhun Abideleri, 29. (Kül Tigin Abidesi DY)

²⁸⁰ Ergin, Orhun Abideleri, 9. (Kül Tigin Abidesi DY); 33. (Bilge Kağan Abidesi DY)

²⁸¹ Abdurrahman Güzel, Bazı Müesseselerimiz ve Şahsiyetler Etrafında Milli Kültür-Milli Birlik, (Ankara: KAB Yayınları, 1991), 104-105.

²⁸² Ögel, Düünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları, 340-341.

²⁸³ Ergin, Orhun Abideleri, (Bilge Kağan Abidesi) KY, 61.

Türk Devletini yaradılışla başlatan Kül Tigin Yazıtı, onun son bulma şartını açık bir şekilde ortaya koyar: “Türk, Oğuz beyleri, milleti, duyun: Üstte gök gelmese, altta yer delinmese, Türk milleti, ilini töreni kim dağıtabilecekti? Türk milleti, vazgeç, pişmanlığını dile getir!”²⁸⁴. Üstte göğün basıp, altta yerin delinmesi ise tek anlama gelmektedir. O da kıyamettir. Yazıtlarda bulunan bu ifade ise gerçekte bir kıyameti tasvir etmiştir.²⁸⁵ Böylelikle Türk muhayyilesinde Tanrısal tanzim görevi yaratılıştan yok oluşa kadar sürmektedir.

“Umay” kavramı da ilk kez Orhun Yazıtlarında geçmektedir. Umay tek tanrıça veya koruyucu tanrıça olarak tanımlanmıştır.²⁸⁶ “*Umay gibi annem hatunun devletine küçük kardeşim Kül Tigin er adını aldı.*”²⁸⁷ Burada Kül Tigin’in annesi Umay’a benzetilmiştir. Umay’ın koruyuculuk vasfı Kül Tigin’in annesine verilmiştir. Annesi koruyuculuk vasfını kullanarak Kül Tigin’in er olmasını sağlamıştır. Kül Tigin devleti düzenlemiş ve Çinlilere karşı mücadele vermiştir.

Umay ifadesi Tonyukuk Yazıtı’nda şöyle ifade edilir: “Tanrı, Umay İlahe, kutsal bir a yer, su üzerine çöküverdi herhâlde. Niye kaçıyoruz?”²⁸⁸ Umay’ın buradaki anlamı ise Umay ve yer-sular’ın kutsal koruyucular olarak kabul edildiğidir. Bu kutsal Umay ve yer su ruhlarının desteğiyle savaş kolaylıkla kazanılmıştır.

Eski Türklerin inandıkları Umay Kırgızlarda Umay-Ene, Özbeklerde Umay-Ana, Hakaslarda Umay, Kaçınlerde Umay-Ene gibi isimlerle adlandırılmıştır. Umay, hamile kadınlara ve bilhassa bebeklere hamilik, koruma altına alan güzel ve mükemmel bir ruh olarak da bilinmektedir.²⁸⁹

Bilindiği gibi Türkler vatanlarının bütünlüğünü sağlayan yer ve suları kutsal olarak kabul etmektedirler. Bu sebeple Türkler, toprağı birleşik bir deyim olan Yer su veya Yer sub olarak kabul etmişlerdir. Bir diğer anlatımla, bu iki kavram bir araya gelerek mitolojik bir inanç zinciri oluşturmuştur. Orhun Anıtları’nda de yer su ruhları veya tanrıları hususunda birtakım ifadeler bulunmaktadır: “*Üstte mavi gök, altta yağız yer kılındıkta...*”²⁹⁰; “*Yukarıda Türk tanrısı, Türk mukaddes yeri, suyu öyle tanzim etmiş.*”²⁹¹ Kültigin Yazıtı’nın Doğu Yüzü’nün 10. ve 11. satırlarında Türk Tanrısı ile Türk’ün mukaddes yer ve suları birleşerek karar vermişlerdir. Bu satırlarda, kutsal veya mukaddes olarak anlatılan “ıduk” sözü, eski Türkçede “ıdmak, göndermek” kökünden ortaya çıkmıştır. Bu bilgiler ışığında, Tanrı tarafından gönderilmiş yer ve sulardan bahsetmek mümkündür. Bu güç unsurları, Türk tanrısı ile birlikte Türk devletini korumaktadır.

Dini inanışlarının temel yapısını oluşturan Gök Tanrı düşüncesiyle birlikte Türkler, ata ruhlarına saygı duydukları gibi tabiattaki unsurların da koruyucuların mevcut olduğuna inanmışlardır.

²⁸⁴ Ergin, Orhun Abideleri, 17. (Kül Tigin Abidesi DY)

²⁸⁵ Bahaeddin Ögel, Türk Mitolojisi: Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar, II. Cilt, (Ankara, TTK Yayınları, 1995), 169-171.

²⁸⁶ Saadettin Gömeç, “Umay Meselesi”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. V, S. I, (1990), 277.

²⁸⁷ Ergin, Orhun Abideleri, 21. (Kül Tigin Abidesi DY).

²⁸⁸ Ergin, Orhun Abideleri, 77(Tonyukuk Abidesi BY)

²⁸⁹ Geybullayev G, Rızayeva V, “Eski Türklerde Umay Tanrıçası,” çev Muvaffak Duranlı, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, S. III, 1999, 215.

²⁹⁰ Ergin, Orhun Abideleri, 9. (Kül Tigin Abidesi DY).

²⁹¹ Ergin, Orhun Abideleri, 13. (Kül Tigin Abidesi DY); 37. (Bilge Kağan Abidesi DY)

Ayrıca onları kutsiyet olarak anlamlandırmışlardır. Yer-su kültü büyük imparatorluklar döneminde artarak vatan kültü yani vatanın kutsiyeti seviyesine ulaşmıştır. Göktürkler döneminin en önemli yıllıklarından Orhun yazıtları yer-su ruhlarının önemini yansıtmaktadır. Orhun yazıtlarında yer su ruhları yir sub, iduk yir-sub şeklinde yer almaktadır.²⁹²

Uygurlarda yer su ruhları tabiri ise yirsub “yirsuv” şekilde anlatılmıştır. Yer su ruhları “iduk” yani mukaddestir. Tabiat kuvvetlerine bağlılık, maddi alanda karşılaşılan yanardağ, deniz, ırmak, ateş, fırtına, gök gürültüsü, yıldırım, ay, yıldızlar, güneş gibi doğa hadiseleri ve bu kutsalların karşısında duyulan hayret, korku, saygı hisleri nedeni ile bunların kutsallaştırılmasından doğmuştur.²⁹³

Bu bağlamda su kültü yahut suyun kutsal olarak kabul edilmesi Türkler arasında herkes tarafından bilinen bir inanış olarak ön plana çıkar. Gök Türk harfli metinlerde sub ve Uygur harfli metinlerde de suv şekillerinde okunan su kelimesi özelinde suya verilen önem, tarihimizin eski devirlerinden bugüne kadar çeşitli Türk coğrafyaları ve topluluklarında özellikle Iduk Yir Sub/Suv(Mukaddes Yer-sular) düşüncesi içinde varlığını sürdürmüştür. Vazifesini iyi yapmayan veya kağanına isyan edenlerin ise su ruhları tarafından cezalandırıldıklarına inanılmaktadır.²⁹⁴

Türklerin suya olan inancı, vatanlarına bağlılığının bir başka ifadesidir. Dağlar, tepeler ve farklı ağaçlar da Yer su kültürünün ayrılmaz bir parçasını oluştururdu. Gök ve yeryüzü de Tanrı ile insan arasındaki zincirin bir halkası olarak düşünülebilir.²⁹⁵

2.2. Felsefeyi Anadolu’da Yurtlandırma Projesi Bağlamında Orhun Anıtları

İslam öncesi Türk düşüncesi henüz felsefenin veya felsefi düşüncenin yöntemleriyle ele alınmaya başlamamıştır. Bunun nedeni ülkemizdeki felsefe algısından kaynaklanmaktadır. Bu alan daha çok tarih ve Türkoloji ile dinler tarihi alanlarına kaynaklık etmektedir. Dolayısıyla İslam öncesi Türk düşüncesi henüz felsefi düşünce ile tam olarak buluşturulamamıştır. Genellikle İslam öncesi Türk düşüncesine ilişkin kaynakların sözlü kaynaklar olduğu yanlışlığı bir tarafa bırakılacak olursa bu döneme ait yazılı pek çok kaynağın olduğu da kabul edilebilir.²⁹⁶

Felsefeyi Anadolu’da Yurtlandırma projesi, temelde Türkçe düşünüp, varlık bilgi ve değer çizgisinde Türkçe konuşmak, “Geçmiş/tarihte neler anlatılmış, kim ne söylemiş, bununla ne ifade edilmek istenmiş ve ne yapmayı amaçlamış; neyi başarabilmiş, neyi başaramamış ?” sorularının cevaplarını araştırma yapmanın yolları için ortaya çıkarılmıştır. Bu proje doğrultusunda ileri sürülen görüş, şanlı tarih hezimetine uğramadan tarihsel eserler ışığında , “Bir Türk Felsefesinin İmkânını” müzakereye açarak, gerekçeleriyle birlikte ortaya koymayı hedef edinir. Bu bağlamda ulaşılmaması gereken nokta, tarihte Türk ismini nezdinde devam ettiren Bumin Kaan’ın ortaya

²⁹² İbrahim Kafesoğlu, Eski Türk Dini, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1980), 42-43.

²⁹³ Kafesoğlu, Eski Türk Dini, 42-43.

²⁹⁴ Ekrem Ayan, Türk Mitolojisinde Su Kültü ve Yâda Taşı”, Türkler, , C. III, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 1127.

²⁹⁵ Gamirzan Davletşin, Türk Tatar Kültür Tarihi, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013), 7.

²⁹⁶ İsmail Taş, Türk-İslam Düşüncesi Yazıları, (Konya: Palet Yayınları, 2017), 177-181.

çıkardığı Göktürk Kağanlığı (552-745) ile Mustafa Kemal Atatürk ve arkadaşları ile başlattıkları Türkiye Cumhuriyeti esas olmak üzere Türk boylarının inşa ettiği diğer devletlerin siyasi, iktisadi ve kültürel tarihinin incelenmesidir.²⁹⁷ Bu inceleme bizlere kültürel hafızamızın canlı kalmasına ve Türk Felsefesinin esaslarını belirlemeye yardımcı olacaktır.

Günümüzde “Türk Felsefesi”ni oluşturmak demek, Türkçe varlık, bilgi ve değer üzerine tartışmak demek de tam da bu etkinliğin sürekli kılınmasına bağlıdır. “Şimdi”den hareketle bunu yapmak görevimizdir. Türk kültür tarihinde süreklilik halinde tek ve süreklilik arz eden bir Türkçe felsefe olduğunu söylemek zordur. Ancak geçmişteki bilgi yığından hareketle bir medeniyet oluşturulması sürecinde devlet adamlarımızın ve düşünürlerimizin neyi hangi lisan ile ileri sürdüğü, ne yapmak istediğinin ve neyi yapabildiğinin incelenmesi gerekmektedir. Siyasal anlamda oldukça güçlü olunan devirde Türkçe muhakeme edip, Farsça ve Arapça metinler üretildiğinin bilincine varmak, mahiyet ve cevher birleşimini gündeme getirmek de ancak bu sayede gerçekleşebilir.²⁹⁸ Dolayısıyla geçmişte kaleme alınan eserlerin incelenmesi de aslında o dönemin sosyo-politik yapılarının, kültürel değişimlerin ve dönüşümlerin incelenmesi anlamına gelmektedir.

Uygur’un da ifadesiyle, “Türk Felsefesi, Türkçe, Türkçeyle, Türkçede düşünme eylemini gerçekleştirmek” demektir. “Felsefe öz, içerik, Türkçeyse giysi ve kalıp diye de anlatılmamalıdır, çünkü Türkçe düşüncesini öncüsü, başıdır, sonradan ekleme yapılamaz, düşünceye. Düşünceyi en üst seviyede düşünce varlığında yapan Türkçedir. Felsefe Türkçeyle, Türkçe düşünceyle yorumlanmalıdır.”²⁹⁹

Burada bahsedilen Türk Felsefesi ifadesiyle felsefe açısından değer görece bir düşünce ortaya konulması kastedilmektedir. Ayrıca Atayurt’tan getirilen ve farklı süre ve mekânlarda farklı lisanslarla yazıya geçirilen metinlerle Anadolu’da tezahür eden felsefe kodlarına göre en baştan oluşturulan ve tüm dünya felsefesine mahir bir usul içinde olmak kastedilmektedir. Türk Felsefesi de Türkçe üretilen bu felsefenin insanlığın diğer bölgelerinde inşa edilen felsefi bilgilerle çaprazlama okumalar yapılarak evrenselleştirme gayretinden ibarettir.³⁰⁰

Her ne kadar İslam Felsefesinin ana kaynak, yazım dili uzun süre Arapça olsa da Türkistan coğrafyasının kalıcı dilinin Türkçe olduğu da bilinmektedir. Bu bağlamda Türkçe Felsefesinin kurucu metinleri olarak Orhun Anıtları, Kaşgarlı Mahmud’un Divânu Lugâti’t-Türk (1072), Yusuf Has Hacib’in Kutadgu Bilig, (1069) Edip Ahmet Yükneki’nin Atabet’ül Hakayık (12. yy), Ahmed Yesevi’nin Divan (13. yy) ve Korkut Ata ve Kitabı adlı eserleri detaylı bir şekilde değerlendirilmelidir.³⁰¹ Bu metinler ciddi bir şekilde değerlendirildiğinde Atayurt irtibatı sağlanarak felsefenin Anadolu’da yurtlanması sağlanabilecektir.

²⁹⁷ Mevlüt Uyanık, “Türk Felsefesi: İmkânı ve Gerekçeleri Üzerine Notlar”, *Journal of Islamic Research*, (2019); 30(1), 9.

²⁹⁸ Uyanık, “Türk Felsefesi: İmkânı ve Gerekçeleri Üzerine Notlar”, 18.

²⁹⁹ Nermi Uygur, Türk Felsefesinin Boyutları, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012), 78-79.

³⁰⁰ Uyanık, “Türk Felsefesi: İmkânı ve Gerekçeleri Üzerine Notlar”, 19.

³⁰¹ Uyanık, “Türk Felsefesi: İmkânı ve Gerekçeleri Üzerine Notlar”, 14.

Orhun Anıtları, dini, siyasi ve kozmolojik düşünceler hakkında ve dolayısıyla Türk dini düşüncesi ve toplum yapısı hakkında önemli bilgiler veren Türkçe ilk yazılı kaynaklardır. Bu yazıtların diğer sözlü, yazılı, tarihi ve etnografik malzemelerle birbiriyle bütünlük içerisinde değerlendirilmesi Türk felsefesine ilişkin birtakım sentezlere gidilmesinin önünü açacaktır. Nitekim İslam medeniyetine girer girmez oluşan İslam düşüncesinin şekillenmesinde Türklerin ve özellikle Orta Asya kökenlerinin etkili olması da bu durumu açıklar.³⁰²

Hiç şüphesiz coğrafya, dil ve düşünce arasındaki irtibatın tespitinde fazlaca karmaşık sorunların varlığının bilincinde olarak jeo-felsefe yapmak bu metinlerin yeni okumaları sayesinde gerçekleşecektir. Böylelikle hangi alfabeyle yazıya dökülürse dökülsün, Türkçe ifade edilen, Türk düşüncesi ve felsefesine dair ayrıntıların tespiti mümkün olacaktır.³⁰³

Bu noktada bilhassa zikredilmesi gereken husus ise, bu şahıslar ve öğretilerinin yalnızca başlangıç noktası olarak ele alındığı, hedeflenen nokta olarak görülmediği, herhangi bir gerçek otorite olarak görülmediği, günümüz sorunlarına çözüm getirmek için, bunları yetiştikleri ve fikirlerini ürettikleri ortama ve kendi geçmişi ve tecrübe içerisinde okumanın gerekliliğidir.³⁰⁴

Türk Felsefesinin yüceltilmesi de ancak felsefeyi yükseltmek ve belli bir seviyeye getirmek sureti ile mümkün olacaktır. Türk Felsefesinin başarılı olmasını amaçlamak, felsefenin başarılı olmasını arzu etmek, anlamına gelmektedir. Dolayısıyla sadece Türklere ait olan, Türklüğe yakışan Türklerce gerçekleştirilen, Türk görüşünü akseden bir felsefe ortaya konulmalıdır. Bu noktada felsefenin önemi de Türklüğünden gelecektir. Bu değerlerin derecesinin Türklükte bulunmasından daha akılcı bir şey olamaz.³⁰⁵

Son tahlilde Türk kültürünün temel yapı taşlarından birisi olan Orhun Anıtları'nın felsefi mesajının bugünün modern dünyasına sunulması gerekmektedir. Bu da Türk felsefi bilincinin kökenlerini barındıran Orhun Anıtları'ndaki fikrî birikimin yeniden ele alınmasıyla gerçekleşebilecektir.

Felsefeyi Anadolu'da Yurtlandırma Projesi bağlamında Orhun Anıtları gibi yaşayan miras niteliğindeki eserlerin gelecek nesillere sunulması bir Türk felsefesi oluşturma sürecinin de ilk adımları olacaktır.

2.2.1. Atayurt Anayurt İrtibatı Bakımından Orhun Anıtları

Duygunun, düşüncenin, hareket ve fiillerin kalıplarının ortak bellekteki varlığı ve sürdürülebilir oluşu, felsefedeki düşünsel kopukluğu engelleyebilir. Yinelemeler ile olaylar zincirinin kaybolması engellenir ve bir ortak kültürün esasları olarak tanımlanabilir ve azımsanabilir örneklerle bürünmesi sağlanır. Bu da değerlerin güncellenmesi gerektiğini ifade eder. Güncelleme ise, değerlerin mevcut

³⁰² Taş, Türk-İslam Düşüncesi Yazıları, 191.

³⁰³ Uyanık, "Felsefeyi Anadolu'da Yeniden Yurtlandırmak-Türk Felsefesine Giriş", 189.

³⁰⁴ Uyanık, "Felsefeyi Anadolu'da Yeniden Yurtlandırmak-Türk Felsefesine Giriş", 195.

³⁰⁵ Uygur, Türk Felsefesinin Boyutları, 80-83.

toplumsal şeklinde kullanılabilir duruma getirilmesidir. Çünkü bir milletin sahip olduğu değerler sistemi, “olanın değil, olması gerekenin alanındadır.”³⁰⁶ Dolayısıyla değerler, geleceğe vurgu yapar.. Olması gereken, milletin ortak iradesinde gizlenendir. Bu noktada Orhun anıtlardaki kimi kavramların güncele taşınan değerleri içerdikleri görülecektir.³⁰⁷

Bu noktadan hareketle, Türk aklının ve değerler olgusunun Türkistan’da inşa ettiği felsefi düşünce ile Türkiye’de bulunan bu düşünceleri Anadolu’da baştan itibaren yurtlandırmak, evrensel felsefede, mühim olmasından dolayı Türk felsefesine bir yer sağlama çabası içerisinde olmak şarttır.³⁰⁸

Kül Tigin ve Bilge Kağan, yazıtlarında kağanlar millete bu minvalde şöyle seslenmektedir: “Her ne kelimim varsa ebedî taş vurdum. Ona bakarak görün. Şimdiki Türk milleti, beyleri, bu dönemde bağlılığı olan beyler olarak mı yanılacaksınız?³⁰⁹” ve “Taş işlettirdim. Gönüldeki kelimimi anlatmak istedim... On Ok oğluna, yabancına kadar bunu inceleyip idrak edin! Sonsuza kadar incelendiğinde anlaşılacak taş yonturdum.”³¹⁰ Bu sözler; Türk milletinin ebediyen yok olmaması ve bekası için birer uyarı, mesaj ve vasiyettir. Bu bağlamda Atatürk’ün Nutuk’u da aynı duygularla kaleme alınmıştır. Bilge Kağan, Kül Tigin ve Tonyukuk’un Atatürk’ün archetipleri olduğu da söylenebilir.³¹¹

2.2.2. Farabi’nin (Düşüncesinin) Kültürel Arka Planı Olarak Orhun Anıtları

Türk Felsefesine ait yeni bir din lisanı ortaya çıkarmak ve değerleri incelemek, Anadolu’da işe başlama ve belli bir aşamaya gelme, Hanefî fıkhı, Maturidî Akâidi, Yesevî tasavvufi düşüncesi ve Yusuf Has Hacib gibi âlimlerin izleyecekleri usulleri, bunun ana kodlarını kavrayıp güncellemekle mümkündür. Bu eksende, Farabi’nin hayal ettiği şehri ilk defa uygulamalı bir nizamname durumuna getiren Yusuf Has Hacib olmuştur. Bunun felsefi bir sistem haline dönüşmesi ise Farabi ve İbn Sina’yı takip etmek sureti ile onların amaçladığı Doğu Felsefesini daha özel bir anlamda ise Türk Felsefesinin gerekçelerini ortaya koymakla gerçekleştirilebilir.³¹²

Bu anlayışın yerleşmesinde, hiç şüphesiz Orhun Anıtları’nda ortaya çıkan kültürel kodların varlığı da etkili olmuştur. Metinlerde günümüze bakan söylemler, geçmiş duygusunu harekete geçirerek toplumsal belleğe heyecan kazandırmaktadır. Bununla birlikte anıtlar, iradenin batılılaştığı bir süreçte Türk milletine Orta Asya hakkında bir bilinç ve ayrıcalık kazandırmaktadır. Nitekim Türk

³⁰⁶ Hakan Poyraz, “Değerlerin Kuruluşu ve Yapısı”, Değerler ve Eğitimi Uluslararası Sempozyum Bildirileri, (İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yay, 2007), s. 81.

³⁰⁷ Sever, “Orhun Yazıtları’ndaki Bazı Kavramları Yeniden Okumak”, 728.

³⁰⁸ Uygur, Türk Felsefesinin Boyutları, 84.

³⁰⁹ Ergin, Orhun Abideleri, 7 (Kül Tigin Abidesi GY)

³¹⁰ Ergin, Orhun Abideleri, 63 (Bilge Kağan Abidesi BY)

³¹¹ Mehmet Aydın, “Orhun Abidelerinin Mesajları”, *Türk Kültürü*, S. 329, Y. XXVIII, Eylül (1990), 10.

³¹² Uyanık, “Türk Felsefesi: İmkâm ve Gerekçeleri Üzerine Notlar”, 16.

kültürünün ürünü olan bu anıtların, Türk kültürel kimliğinin tanımlanması için de işlevsel olmaları gerekmektedir.³¹³

Orhun Anıtları'nda geçen kültürel unsurlar hiç şüphesiz Farabi'nin ortaya koyduğu felsefi düşünce sisteminde etkili olmuştur. Örnek verilecek olursa Türk düşüncesinde görülen "töre" anlayışı Orhun Anıtları'nda sıklıkla vurgulanan bir ögedir. "İnsanoğlunun üzerine soyum olan Bumin Kağan, İstemi Kağan oturmuş. Bu konuma gelerek Türk milletinin ilini töresini tutu vermiş, düzenleyivermiş.³¹⁴"; "İnsanoğlunun üzerine ecdadım Bumin Kağan, İstemi Kağan oturmuş. Oturarak Türk milletinin ilini, töresini tutu vermiş, düzene soku vermiş. Dört taraf hep düşman ile çeviriliymiş. Ordu göndererek dört taraftaki milleti hep kazanmış, kendisine tâbi kılmış. Başlıya baş eğdirmiş, dizliye dik çöktürmüş.³¹⁵"Orhon Yazıtlarında İstemi Kağan ile Bumin Kağan tahta gelip Türk boylarının töresi ile ilini dizayn ettiği ifade edilir.

Töre kavramı, Farabi'nin eserlerinde "el-mille" kavramı ile tanımlanır. Töre, sözlü gelenekte dini, hukuki, fenni, iktisadi, akla dayanan bir şekilde konuları ihtiva etmektedir. Yazılı gelenekte açısından incelendiğinde örf, adet, kanun, usul gibi anlamları taşımaktadır.³¹⁶ O halde töre insanın insan ile insanın kutsal ile ilişkilerini düzenleyen fiiller olarak anlatılır. Bu anlamları ile "töre" Türk topluluklarını bir araya getiren bir harç konumundadır. Törenin kurallarından çıkılmadığında, zaman bir bütün olunur ve ilin korunması temin edilir. Bu veri göz önünde bulundurulduğunda il ile töre birlikte düşünülmelidir.

Bu noktada Türklerdeki "il" kavramı ile Farabi'nin eserlerinde olan el-Medine sözcüğü içerik olarak uyuşmaktadır. Orhon Anıtları'nda "il" sözcüğü, "İlli millet idim, ilim şimdi hani...³¹⁷" ifadesinde görüldüğü üzere siyasal olarak örgütlenip, bağımsız olan devleti ifade eder. Farabi de "el-Medine" sözcüğüyle şehir veya site, devlet, rejim, hükümet anlamlarını kastetmektedir.³¹⁸ Farabi'nin eserlerinde "el-Medine" kavramı ile Türkçedeki "il" teriminin Arapça diline dönüştürüldüğü zaman birbirleri ile örtüştüğü ortaya çıkacaktır. Başka bir pencereden baktığımızda da Farabi'de olan hakikatli dünya görüşü ile yani her yeri kapsayan dünya devletiyle, Türk devletinde olan, tüm dünyayı yönetme düşüncesi ile aralarında büyük bir emsallik olduğu neticesine varılacaktır.³¹⁹

Burada zikredilmesi gereken bir diğer husus ise, törelerin oluşmasına ilişkindir. Bu bağlamda töre, milletin geçmişinde edindiği tecrübelerin bir ürünü olarak tezahür eder ve bu özelliğiyle bir bilgi birikiminin sonucudur. Türk devletleri de bu bilgilere inanarak, dayanarak yaşamaktadırlar.³²⁰

³¹³ Demir, "Türk Toplumunun Kültürel Belleği Bağlamında Orhun Abideleri'ni Yeniden Düşünmek: Taşın Bedeni ve Belleği", 430.

³¹⁴ Ergin, Orhun Abideleri, 9. (Kül Tigin Abidesi DY)

³¹⁵ Ergin, Orhun Abideleri, 33. (Bilge Kağan Abidesi DY)

³¹⁶ Hikmet Tanyu, "Türk Töresi Üzerinde Yeni Bir Araştırma", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, XXIII, Ankara (1978), 97-109.

³¹⁷ Ergin, Orhun Abideleri, 11. (Kül Tigin Abidesi GY)

³¹⁸ Ahmet Arslan, "Çevirenin Takdimi: Fârâbî Hakkında", Fârâbî, İdeal Devlet İçinde, (Ankara: Vadi Yayınları, 1997), 22-23.

³¹⁹ Fârâbî, Muallim-i Sâni, çev. M. Ali Ayni, (İstanbul: Nadir Yayınevi, 1333), 38.

³²⁰ Bahaedin Ögel, Türklerde Devlet Anlayışı, (Ankara: Başkanlık Basımevi, 1982), 81.

Bu bağlamda kağan, toplumun geleneğini, ruhunu ve hafızasını anlamalı ve buna göre hareket etmelidir. Bu sebeple kağanın da bilge olması aranmaktadır. “Bilge Kağan” fikriyatı Farabi’de “Bilge yönetici”ye dönüşmüştür. Farabi’nin el-mille ve Türk töresi düşüncesi birbirleri ile mukayese edildiğinde bazı neticelere ulaşılmaktadır. İlk olarak töreyi başlatan açısından değerlendirildiğinde, iki anlayışta da töreyi kabul eden kişi başkan olmuştur. Türk düşüncesinde töreye rıza veren başkan, “Bilge Kağan” ismini alırken, Farabi’de ise “Fadıl Mille”yi teşekkül ettiren “Fadıl İlk Başkan” ismini almaktadır.³²¹

Orhon Anıtları’na göre bilge kağanlar, yönetimde olan kişileri iyi bilgili ve alp kişiler arasından tercih ederek toplumu barış ve düzen içerisinde yaşatırlar. Kağan bilgisiz olduğu zaman ekibi de iyi olmaz ve barış ve uyum hali tahrif olur. İşte bu noktada, düzenden düzensizlik haline transfer durumu yetkin olmayan kağanların yönetimleriyle oluşur. Bilgisiz kağanları hezimete uğratan ise, “Beyleri, milleti denk olmadığı için, Çin milleti entrikacı olduğu için, kardeşlerin arasını açtığı için, milleti tahrip ettiği için, Türk milleti yurdunu yitirmiş, kağan yaptığı kağanını kaybedivermiş.³²²” şeklindeki ifadelerden de hareketle Türk töresinin unutulması olmaktadır.

Orhun Anıtları’nda de karşılığını bulan Türk devlet anlayışındaki başkan ile Farabi düşünce sistemindeki başkan faal akıl temelinde benzerdir. Farabi toplumun durumu ne olursa olsun, başlarında bir başkanın olması gerektiğini ifade eder. Toplumdaki iyiliğin kaynağı toplumun başkanıdır. Bu durum toplumda olan olumsuz olaylar içinde muteberdir. Ancak başkan “el-fadıl” yani dürüst olmak zorundadır. Başkan ne kadar dürüst olursa, toplumda o kadar dürüst olacaktır. Farabi, erdemli olan başkandan, erdemli şehir, erdemli töre fikrine ulaşır. Bilge Kağan Yazıtı’nda de, Farabi’de de olduğu gibi, devletin ve halkın istikrarlılığı kağana bağlı olduğu anlatılır. Kağan yetkin bir kişi olursa toplum da huzur içerisinde hayatlarını idame ettirecektir.³²³ “*Bilgisiz kağan oturmuştur, kötü kağan oturmuştur. Buyruku da bilgisizmiş tabî, kötü imiş tabî.*³²⁴” Ancak kağan bilgisiz olduğunda da idaresi altındaki kişilerde bilgisiz olacak ve barış, huzur sağlanamayacak ve bunun neticesinde ise devlet ve halk elden çıkacaktır. Dolayısıyla, Bilge Kağan toplumun ve devletin iyi veya kötü olmasının sorumluluğunu kağan’a vermektedir.

Orhun Anıtları’nda Bilge Kağan, toplum ile devleti diri tutan ve belli bir konuma erişmesini sağlayan Kağan’a “bilge” vasfını verirken Farabi ise “fadıl” kavramını kullanır. Orhun yazıtlarında toplumu ve devleti idare edemeyenler “bilgisiz” olarak açıklanırken, Farabi ise zayıf gördüğü yöneticiler için “fadıl olmayan” tanımlamasını yapar. Bu noktada devlet başkanının nitelemesini belirleyen asıl sınıflandırmalarda benzerlik göze çarpmaktadır. Bilge Kağan, “bilge, bilgisiz” olarak

³²¹ Farabi, Kitâbü’l-mille ve nûsûsun uhrâ, neşr. ve tahk. Muhsin Mehdi, (Beyrut: Dergah Yayınları, 1986), 43. akt. İsmihan Serdaroğlu, Farabi’nin Siyaset Felsefesi İle Türk Devlet Anlayışının Benzerlikleri, (Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018), 58.

³²² Ergin, Orhun Abideleri, 11. (Kül Tigin Abidesi DY)

³²³ Ahmet Kamil Cihan, “Orhon Yazıtlarındaki Bilge Terimi Üzerine”, *Felsefe Dünyası Dergisi*, S. 35, Ankara (2002/1), 89-101.

³²⁴ Ergin, Orhun Abideleri, 9. (Kül Tigin Abidesi DY)

kullanırken, Farabi “fadıl, fadıl olmayan” kavramını kullanır.³²⁵ Dolayısıyla her iki anlayışta da toplum, devlet başkanlarıyla birlikte düşünülüp başkanın nasıl olduğuna göre adlandırılmıştır.

Bir devlet başkanı olarak Bilge Kağan başarımın sırrını kendisinde bu yeteneği bulmayıp , “kutum var olduğundan dolayı, kismetim var olduğu için ölecek olan halkı dirilttim ³²⁶” şeklinde ifade ederek Tanrısal olan inayete işaret etmektedir. Farabi’ye göre de, erdemli olan ilk yönetici yani başkan, vahiy veya Faal Aklın desteğine sahiptir. Diğer bir ifade ile dürüst ilk başkan, akıl irade ile yetkin olmanın en üst seviyesinde olarak, Faal Akıl’dan meydana gelen suretleri alır. Bu bağlamda devlet başkanı anlayışı itibariyle Farabi’nin devlet anlayışıyla Orhun Anıtları’nda de ifade edilen Türk devlet anlayışı benzerlikler gösterir.

*“İnsanoğlunun üzerine soyum olan Bumin Kağan, İstemi Kağan oturmuş... Bilgili kağan imiş, cesur kağan imiş. Buyruku yine bilgili imiş tabî, cesur imiş tabî. Beyleri de milleti de doğru imiş. Onun için ili öylece tutmuş tabî. İli tutup töreyi düzenlemiştir.”*³²⁷ Anıtlarda geçen bu ifadeler devlet yönetimindeki dayanışmayı vurgulamakta ve devletin ayakta kalmasını bu dayanışmaya bağlamaktadır. Farabi’ye göre de erdemli şehir, insanların kendi çabaları ile mutluluğu elde ettikleri edinimler için birbirlerine yardım ve dayanışmayı sağladıkları bir şehirdir. Söz konusu dayanışma yöntemine göre yapılmış ve mutluluğa erişmiş ümmetler de erdemli ümmetler olacaktır. Ayrıca küresel ölçekte bir imar ve uygarlık seviyesini yakalamış olan dünya eksenindeki genel topluluk da (el Ma’muret’ül Fadıla) erdemli olarak tanımlanır.³²⁸

Farabi’ye göre, toplumda erdemli şehirlerde yaşayan kötü kimseler erdemli devlet adamlarının ortaya çıkardığı yasalar sayesinde kötülük yapmaktan vazgeçerek yasalar ve politikalar sayesinde erdemli olacaklardır. Erdemli şehir içinde mutluluğa erişilebilecek şehirdir. Erdemli yönetici, şehirdeki insanları mutluluğa kavuşturabilmek için eylemlere ve erdemlere yönlendiren kişidir. Siyasetin görevi de şehirlerde mutluluğun oluşmasını sağlamaktır.³²⁹ Dolayısıyla Farabi kuralların başlatıcısı ve yürütücüsü olarak yöneticiye atıfta bulunur. Erdemli fadıl yönetici olmadan toplumda diğer insanların erdemli ve mutlu bir yaşama sahip olmaları mümkün değildir. Bu açıdan erdemli yaşamın bilgisi yöneticidir. Bilge yönetici erdemli yaşamın yöntemini ve usulünü bildirecek ve bu yaşam için gerekli zemini, yaşam alanını sağlayacaktır.

Bilge yönetici ve erdem ilişkisi noktasında değerlendirildiğinde Farabi’nin düşünceleri ile Türk devlet anlayışı arasındaki benzerliklerin kağan’ın bilgeliği üzerinden örtüştüğü görülmektedir. Nitekim Orhun Anıtları’nda Bilge Kağan, Farabi’de olduğu gibi halkın ve devletin geleceğini yöneticinin bilgeliğine dayandırır. Diğer bir ifadeyle Bilge Kağan’ın bilge yöneticisinin nitelikleri ve hedefleri Farabi’nin fadıl yöneticisiyle aynı nitelik ve hedefte birleşir. Bilge Kağan Orhun

³²⁵ Ögel, Türklerde Devlet Anlayışı, 102.

³²⁶ Ergin, Orhun Abideleri, 19. (Kül Tigin Abidesi DY)

³²⁷ Ergin, Orhun Abideleri, 9. (Kül Tigin Abidesi DY)

³²⁸ Mustafa Said Kurşunoğlu, “Farabi’nin Siyaset Felsefesinde Senkretik Bir Terim Olarak ‘Mille’”, *Mavi Atlas*, 6 (Özel Sayı), (2018), 37-38.

³²⁹ Farabi, Fusulü’l-Medeni, çev. Hanifi Özcan, (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, 1987), 32, 39.

Yazıtları'nda bir yönetici bilge sıfatıyla toplumda düzen istikrar ve mutluluğun, barışın hâkim olacağını ifade eder.³³⁰

Bilge Kağan da, halkın ve devletin iyi veya kötü olmasını kağanın inisiyatifinde görüp kağanı sorumlu tutmaktadır. Böylece Türk düşüncesinde erdemli olmanın iyilikle, adaletle devlete ve topluma bağlı ve sadık bir şekilde temellendirildiği görülmektedir. Dolayısıyla Türk töresi erdemliliğin teminatı, belirleyicisi olmaktadır. Törenin uygulayıcısı ise yönetici kağan'dır. Böylelikle Farabi'de olduğu gibi Türk fikriyatında da toplumda erdemli hayat yöneticiye, Kağan'a bağlıdır.

Orhun yazıtlarında, "Tanrı affetsin, , devletim baki olduğu için, kismetim var olduğu için, ölecek milleti diriltip besledim. Yoksul milleti elbiseli, fakir milleti zengin kıldım. Az milleti çok kıldım."³³¹ ifadelerinde görüldüğü üzere Bilge Kağan'ın amacı az olanı arttırmak, ulusu en üst seviyeye çıkarmak, yoksulu zengin yaparak devletini kutsiyet atfetmek ve herkesin kardeş olmasına imkân vererek, barış ve dirliği düzenlemek biçiminde ortaya atılarak bunların hepsinin adaletle hükmedilerek gerçekleştirilebileceği vurgulanmaktadır.

Bu bağlamda adalet anlayışı açısından Farabi'nin devlet yönetim sistemi ile Türk devlet yönetim sistemi arasında benzerlikler göstermektedir. Bu bağlamda Farabi'nin adalet hakkındaki görüşleri sosyal adalet görüşlerine yakındır. Diğer taraftan Farabi, adalet ile tüm insanların yaradılışı sebebiyle sahip oldukları şeylerde tecrübe kazanarak şehirde istediklerini alma hakkı ve şansını da ifade etmektedir.³³² İki düşünce sisteminde de asıl mutluluğa erişebilmek için ilk başta yöneticilerin adaletli bir bakış açısı ile ülkelerini idare ve sevk edip halka örnek olması gerektiği vurgulanır.

Türk düşüncesinin Farabi üzerine etkisini ortaya koyan bir diğer husus, Farabi'nin siyasete ilişkin düşüncelerinde kozmolojik bir düzenin varlığını vurgulamasıdır.³³³ Nitekim hükümdar-Tanrı ilişkisi bağlamında özellikle Türk devlet anlayışı incelendiğinde hükümdara siyasi yönetim hakkı kutsal bir kaynaktan geldiği kabul edilmektedir.³³⁴ Yine "Türk milleti sonu gelmesin diye, millet olsun diye, babam İltiriş kağanı, annem İlbilge Hatunu göğün tepesinden tutup yukarı kaldırmıştır."³³⁵ ve "*Türk milletinin adı sanı sona ermesin diye, babam kağan, annem hatunu bellî bir mertebeye yükselten Tanrı, il veren Tanrı... Kendimi o Tanrı kağan oturttu tabî.*"³³⁶ ifadeleri Tanrı'nın inayetine erdirmekle beraber Tanrı devlet veren konumdadır. Bu bağlamda Tanrı anlayışı bakımından Farabi'nin devlet yönetim biçimi sistemi ile Türk devlet anlayışı arasında benzerlikler olduğu söylenebilir.

³³⁰ Ahmet Kamil Cihan, Orhon Yazıtlarındaki Bilge Terimi Üzerine, *Felsefe Dünyası*, S. 35, Ankara (2002/1), 89-101.

³³¹ Ergin, Orhun Abideleri, 18. (Kül Tigin Abidesi DY)

³³² Farabi, El- Medînetü'l- Fâzıla, çev. Ahmet Arslan, (Ankara: Vadi Yayınları, 2004), 215.

³³³ Mübahat Türker Küyel, "Kutadgu Bilig ve Fârâbî", *Uluslararası, İbn Türk, Harezmi, Fârâbî, Beyruni ve İbn Sina Sempozyumu*, Ankara (1990), 222-223.

³³⁴ Akyol, Kutadgu Bilig'de Ahlak ve Siyaset, 121

³³⁵ Akyol, Kutadgu Bilig'de Ahlak ve Siyaset, 121

³³⁶ Ergin, Orhun Abideleri, 18-19. (Kül Tigin Abidesi DY)

Kül Tigin Yazıtı, Türk devletinin başlangıcı ile başlatarak sona erme sebeplerini “Üstte gök basmasa, altta yer delinirse, Türk milleti, ilini töreni kim boza bilecekti?³³⁷” şeklinde bariz bir dille açıklamıştır. Altta yerin delinmesi ile üstte göğün basması kıyamet anlamına gelmekle birlikte bu ifadeler aslında Türk düşüncesinde dünyaya hâkim olma idealini de ifade etmektedir. Farabi’nin siyaset felsefesi de daha önce belirtildiği üzere “Faziletli devlet ve Faziletli Şehir” ideali üzerine dayanmaktadır.³³⁸ Farabi, siyaset felsefesinde kendisinden önceki ve o dönemdeki diğer düşüncelerin etkisi altında kalarak bu türde bir anlayışı takip etmiştir. Dolayısıyla dünya anlayışı bakımından Farabi’nin devlet yönetim usulü ile Türk devlet yönetim biçimi arasında benzerlikler olduğu ifade edilebilir. Kutadgu Bilig’in Arka Planı Olarak Orhun Anıtları *“Tarihi olan halk tarihini taşla yazar, tarihi olmayan halk yaşla yazar.”* cümlesinde anlatıldığı gibi, eski Türkler, geçmişlerini, medeniyetlerini, başarılarını, örf ve adetlerini ve askerî hareketlerini *“Taştaki yazıdan ders alın!”* diye, önümüzdeki kuşaklara nasihat olması için ezeli taşla yontarak kazımışlardır. Orhun Anıtları da bu noktada, ucu bucağı olmayan bozkırı yurt haline getiren, at koşturup tuğ kapan, Türklerin hayat yolunu destana aktaran, paha biçilmez yadigârlar hüviyetindedir. *“Kültegin”, “Bilge Kağan”, “Tonyukuk”* yazıtları ve daha sonra Yusuf Has Hacib’in *“Kutadgu Bilig”* adlı eseri, bu eserler arasındadır. Eski Türkler zamanından kalma eserlerin tamamında milliyetçi temalar sezilir. Dolayısıyla eski Türklerin toplumsal, edebi ve kültürel hayatını aktaran bu anıtlar, yalnızca yazı kültürünün değil, o dönemdeki siyasi fikirlerinden intikal eden değerli bir mirasıdır.³³⁹

Yusuf Has Hacib, dili edebî, felsefi ve kültürel saikle oluşturulan bir sanatkârdır. Kaşgarlı Mahmud, Divânu Lugâti’t Türk’te, millî yapının dış dünyaya yansıyan kısmı ile ilgilenmiş; Yusuf Has Hacib ise millî yapının iç kısma yansıyan yerlerle ilgilenmiştir. Neticede her ikisi de aynı malzeme üzerinde muhtelif cephelerde emek vererek birbirlerini tamamlamışlardır. Özellikle Oğuz Kaan Destanı ve Orhun Yazıtlarındaki fikirler, Kutadgu Bilig’de teorik bir şekilde incelenmiştir³⁴⁰

Orhun Anıtları’nda yurt muhafazası, devlet konumuna ulaşmak ve toprakları genişletmek, milleti korumak gibi düşünceler açıkça, ancak öz halinde anlatılmıştır. 9. yüzyılda kaleme alınmış Yusuf Has Hacib ise, aynı yoldan şaşmadan gidilerek halkın geleneğini, manevi hissin verdiği kudreti ve birleşen ve aynı yolda devam eden iradesini daha açık bir şekilde açıklamıştır. Destanda devlette sorumluluk alanların görevleri ve yöneticiliğin koşulları dile getirilmiştir. Eser, 9. yüzyılda geniş topraklara hâkim olan Karahanlı hanedanının devlet yapısını muhafaza etmek, yurtdışı ve yurtiçi olaylarına cevaplar bulmak için yazılmıştır. Eserde ele alınan konular içerisinde en önemlisi, devlet yönetimi, sorumluların görevleri ile hukuku ve genel anlamda insanlık, milliyetçilik olarak karşımıza çıkan problemlerdir. Eserin en güncel konusu ve başlıca maksadı ise, halkın huzur ve saadet ortamında hayatını idame ettirmesi temin etmek, adaletli bir toplum oluşturmaktır.³⁴¹

³³⁷ Ergin, Orhun Abideleri, 17. (Kül Tigin Abidesi DY)

³³⁸ Farabi, El-Medînetü’l- Fâzıla, s.208.

³³⁹ Bahitgöl Kuljanova, Eski Türk Anıtlarındaki Halk Birliği Ve Memleket Bütünlüğü Ülküsü (“Orhon” ve “Kutadgu Bilig” Eserlerine Göre), III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu, C. 2, (Ankara: Hacettepe Üniversitesi Basımevi, 2011), 519.

³⁴⁰ Uyanık, “Türk Felsefesi: İmkânı ve Gerekçeleri Üzerine Notlar”, 14.

³⁴¹ Kuljanova, “Eski Türk Anıtlarındaki Halk Birliği ve Memleket Bütünlüğü Ülküsü (Orhon ve Kutadgu Bilig Eserlerine Göre)”, 519.

Türk devlet anlayışında kağan birçok özelliği taşımaktadır. Bu özellikler sahip olduğu erdemlerle ilgilidir. Kağan olabilmek için bilgelik, en önemli özelliklerden birisidir. Söz konusu bilgeliği açıklamak gerekirse, devleti sistemli bir şekilde devam ettirebilme yetkisine, bilgisine ve kurallara bağlıdır.³⁴² *“Bilgili kağan imiş, cesaretli kağan imiş. Emiri yine bilgili imiş tabî, cesaretli imiş tabî. Beyleri de milleti de doğru imiş. Onun için şehri öylece tutmuş tabî. İli tutup töreyi düzenlemiş.”*³⁴³ ifadesinde olduğu gibi Kağan’ın buyruklarında yine bilgece davranması esastır. Böyle olduğunda beyleri de milleti de doğru olmaktadır. Kutadgu Bilig’te de hükümdarlarda zorunlu bir şekilde olması gerekli erdem olarak “alplik” özelliğine dikkat çekilir. Alplik ise güçlü, mert olmanın yanı sıra dürüst, adil ve doğru olmayı gerektirir.³⁴⁴

*“Tanrı emir telakki ettiği için, kendim devletli olduğum için, kağan oturdum.”*³⁴⁵ ifadelerinde de görüldüğü üzere temeli Tanrı bağına yani kut’a dayanan karizmatik iktidar tipinde, *“Bilgili kağan imiş, cesur kağan imiş.”*³⁴⁶ kağanı kahraman imiş³⁴⁷ ifadelerinde belirtildiği gibi kağanın cesaretli, kahraman, bilgili ve dürüst olması gerekir.

Bilgili ve erdemli olmak, toplumu birlik ve beraberlik düşüncesi içerisinde barındırmak sureti ile tutan karşılıksız, erdemlik ve doğruluk gibi misafir severlik gibi yetenekler de ihtiva etmektedir.³⁴⁸

Kutadgu Bilig’de yönetenin, yönetim biçimin hangi şekilde olması gerektiğine dair pek çok yerde değinilir. Bu konuda ilgili beyitler ise şunlardır: “Bu beyliğin esası dürüstlüktür/Beyler dürüst olursa dünya mutluluğa erişir(819); Beyliğin esası doğruluk üzerine inşa edilmiştir/Doğruluk yolu beyliğin gerekliliğidir(821); Bir memleketin aidiyeti ve kilidi iki şeydendir/Biri ihtiyatlılık, biri kanun, bunlar temeldir(2015); Sen her zaman doğruluk içerisinde hükümünü ver/Beylik nizam ve kanun ile ayakta durur (5285).”³⁴⁹

Bilge Kağan, sorunsuz bir halkın başına değil; içte yemeksiz, dışta giysi bulamayacak bir durumda, ezilmiş bir milletin başına gelir. Yıkılacak halkı hayata geri getirir, aç bırakmaz, bolluk kazandırır.³⁵⁰ Dolayısıyla kağanın esas amacı, halkı güçlendirmektir Tahta çıkan yeni kağanların en büyük başarısı olarak daima bu nokta üzerinde durulur. Bu durum sosyal devlet anlayışının bir yansıması olarak devrine göre oldukça ileri bir anlayışta olunduğunu gösterir. Halk açısından bakıldığında ise günümüzde milli refah düzeyini yükseltmeye yönelik hamleler olarak da adlandırılabilir.

Kutadgu Bilig’de de aynı hususa ilişkin beyitler yer almaktadır: “Her türlü işe akıllı eren Uluğ-Kent beyi ne der, dinle. Bey halk için bir refahlık ve çıkış yoludur, halk mutlu olmalıdır; halkın mesud

³⁴² Bahaeddin Ögel, Türk Kültürünün Gelişme Çağları, (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını, 1998), 341.

³⁴³ Ergin, Orhun Abideleri, 9. (Kül Tigin Abidesi DY)

³⁴⁴ Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig, çev. Reşid Rahmeti Arat, (Ankara: TTK Yayınları, 1988), 1949, 2043.

³⁴⁵ Ergin, Orhun Abideleri, 7. (Kül Tigin Abidesi GY).

³⁴⁶ Ergin, Orhun Abideleri, 9. (Kül Tigin Abidesi DY); 33. (Bilge Kağan Abidesi DY).

³⁴⁷ Ergin, Orhun Abideleri, 71. (Tonyukuk Abidesi DY).

³⁴⁸ Salim Koca, Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı, 828-831.

³⁴⁹ Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig, 69, 70, 401.

³⁵⁰ Ergin, Orhun Abideleri, 39-43.

olması için karnının doyması lazım.³⁵¹” Dolayısıyla Orhun Anıtları’ndan üç yüzyıl sonra yazılmış manzum siyasetname olan Kutadgu Bilig de, aynı paralelde ifadeler yer almaktadır. Günümüzde de devleti yönetenler ilk aşamada halkın karnını rahatlıkla doyurabilmesini garanti etmelidirler. Aksi takdirde başarılı olmaları mümkün değildir.

Ayrıca Kutadgu Bilig’e göre, iyi hükümdarın içinde bulunduğu ve yönettiği yurt iyi olacaktır. Beyleri iyi olan memleket halkı zenginlik, kut ve bereket sahibi olacaktır. İyi hükümdarın şahsına ait özellikler ise sabır, insani düşünce, acıma duygusu ve dik duruştur. Yurdun yurt olması için ilk başta beyleri kültürlü ve irade sahibi olmalıdır. Yani, yurdun kutu yetkin, merhametli hükümdardır. Kim bilgili bey olursa, kendi emsalindeki kişilerle aynı yolu paylaşır sonunda. Yurt için çaba harcayan bey, en iyi beydir. Bey iyi olup, yurdu iyi bir duruma getirirse ve bunun sonucunda yurdun güzelleşmesi ile halk zengin olur. (880. beyit)³⁵² Dolayısıyla Kağan olabilmenin en önemli erdemlerinden birisi de bilge olmaktır. Bilgelik ise, töre anlayışı ile ve devleti idare edebilme bilgisi ile ilişkilidir.³⁵³ Bilgi, Kağan’ın dışında kalanlar için itaat etmenin bilgisini ifade eder. Halkın ve kağanın yetkin olmaması devlet ve toplum için ölümcül bir durumdur.³⁵⁴

Kutadgu Bilig’in 2016. beyitinde “Nerede bey, kanunu doğru bir şekilde uygularsa, halkın da orada vaziyeti iyidir.” diye yazılmış, Kül Tigin yazıtında da “Yurdunu o kadar iyi bir şekilde yönetmiş, devlet kurup kanun yürütmüştür.³⁵⁵” diye iyi idare olmaksızın yurdu huzur ile rahat bir hayata ulaştırmanın mümkün olmayacağı ifade edilmiştir. Kül Tigin yazıtında da Kutadgu Bilig’de de yurdu idare etme görevi devlet başkanına Tanrı tarafından lütfedildiği ifade edilir. Kutadgu Bilig’in 5469. beyitinde “Hükümdarlığı sen isteyerek almadın, Allah emri ile verildi sana.” denilmektedir. Bilge Kağan yazıtındaki “Bilgili kağan imiş, cesur kağan imiş” ...³⁵⁶ satırı, Kutadgu Bilig’de Beyler için şart olan özellikleri, yani yurdu idare ve sevk etmenin zeki, bilge kişilerin işi olduğuna dair uyarıya benzemektedir. Orhun Anıtları’ndaki halkın devamlılığı ve devletin bütünlüğü uğrunda yapılanlar nasıl belirli hadiselerle anlatılmışsa, Kutadgu Bilig’de de o dönemin sosyal, siyasi, ahlaki problemler, devlet yönetme hakkındaki değerli fikirler edebi bir dille ifade edilmiştir.³⁵⁷

Kutadgu Bilig’de, “Zalimlikle hükümdarlık ebedi değildir, zulmü halk çok çekemez.” denilmektedir. Bununla birlikte hükümdarda gayret çabası, cömertlik ve güzel bir dil olduğunda, yurdunu bütünlük içinde adaletle yönetebilecektir. Sadece makam peşinde olan, devlet adamı için büyük bir eksiklik olduğunu destekleyici durumlarla kanıtlamaktadır. Bir de hükümdarın yanlış işlerden irak olması için uyarı yapmaktadır. “Kendin hükümdarsın mal mülkten uzak dur, başka kişilerin düşünceleri ile hareket etme, kendin yönet, yola koy”. “Yurdun yöneticisi eğer iyiye,

³⁵¹ Arat, Kutadgu Bilig, 384.

³⁵² Kuljanova, “Eski Türk Anıtlarındaki Halk Birliği ve Memleket Bütünlüğü Ülküsü (Orhon ve Kutadgu Bilig Eserlerine Göre)”, 521.

³⁵³ Ögel, Türk Kültürünün Gelişme Çağları, 341.

³⁵⁴ Hüseyin Namık Orkun, Eski Türk Yazıtları, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1986), 38.

³⁵⁵ Ergin, Orhun Abideleri, 7. (Kül Tigin Abidesi GY)

³⁵⁶ Ergin, Orhun Abideleri, 7. (Bilge Kağan Abidesi DY)

³⁵⁷ Kuljanova, “Eski Türk Anıtlarındaki Halk Birliği ve Memleket Bütünlüğü Ülküsü (Orhon ve Kutadgu Bilig Eserlerine Göre)”, 521.

onun hizmetçileri de iyi olacaktır”. Kutadgu Bilig’de geçen bu fikirler Farabi’deki, şehir yöneticisinde bulunması gereken on iki niteliğe benzemektedir.³⁵⁸

Kutadgu Bilig, anıtlardaki ileri sürülen düşüncelere eş olarak devlet adamı ve yönetim niteliklerine vurgu yapar. Yusuf Has Hacib, baştaki kişilerin adalet ve hikmetle ilişkili bir yönetim sistemi gösterdiği takdirde baki olacağını ifade eder. Devletin devamlılığı adaletle mümkündür. Türk kültüründe devlet, bir baba gibi adaletli, bilge ve yetenekli davranmakla hükümlerini sağlar. Egemenlik/erkinlik, iki şekilde gerçekleşir. Bunlardan ilki iç hâkimiyettir ki devletin, toprakları ve toprakları üzerinde hayatını devam ettiren insanlar üzerinde hukuksal boyutta emretme hak ve yetkisini tam olarak kullanmasıdır. İç hâkimiyeti garanti etmesi yeterli olmamakta, idare edilenlerin de idare edenleri yasal bir kuvvet olarak kabul etmeleri ve onlara bağlı olduklarını göstermesi gerekir. Devlette hâkimiyetin ikinci ortaya çıkışı ise tam özgürlüktür. Anıtlarda ifade edildiği gibi, Türkler, hürriyet ve bağımsızlığa sahip iseler var olduklarına, yok bunlardan yoksun iseler ölmüş olduklarına inancı içerisine girerler. Anıtlarda bu durum, “ilsizleşmek, devletsizleşmek, kağansızlaşmak, cariyeye olmak, kul olmak, Türk töresini bırakmak” gibi eylemlerle dile getirilir.³⁵⁹

Türk yurdunun birlik ve beraberliği ve özgürlüğü hakkında Kül Tigin yazıtında şu satırlara yer verilir: “Türk milletinin adı sanı yok olmasın diye, babam kağanı, annem hatunu yükselten Tanrı, il veren Tanrı, Türk milletinin adı sanı yok olmasın diye, kendimi o Tanrı kağan oturttu tabî. Varlıklı, zengin millet üzerine oturmam. İçte yemeksiz, dışta elbisesiz; ezilmiş, heder olmuş millet üzerine oturdum. Küçük kardeşim Kül Tigin, iki şad, küçük kardeşim Kül Tigin ile konuştuk. Babamızın, amcamızın hak etmiş olduğu milletin adı sanı yok olmasın diye Türk milleti için gece uyuyamadım, gündüz oturmam. Küçük kardeşim Kül Tigin ile iki şad ile öle yite kazandım. Öyle kazanıp bütün milleti ateş, su kılmadım. Ben kendim kağan oturduğumdan her yere gitmiş olan millet yaya olarak, çıplak olarak, öle yite geri geldi. Milleti besleyeyim diye...³⁶⁰” ve “Çıplak millete destek oldum Fakir milleti zengin kıldım. Az milleti çok kıldım ³⁶¹” Orhun Anıtları, kağanların halkın güvenli olduğunu ve onun için de yurdu öyle yönettiklerini vurgularken, Kutadgu Bilig ise “Fakiri ortaya, ortayı da zengine denkleştiren Küntüğü Elik devrinde, halk zengin olup, nasibi arttı ilinin, överek halkı Elik’i yükseltti. Uğur geldi, dünya görüşü açıldı halkın, kuzusuyla kurdu beraber gezer oldu.” ifadelerine yer verilmiştir.³⁶²

Anıtlarda Tonyukuk, bilge ve büyük komutan, muharip olarak karşımıza çıkmaktadır. Her tür durumda başarılı fikir oluşturan, karar verebilen bir devlet adamıdır. Tonyukuk yazıtının başlıca özelliği de, esas olayların Tonyukuk’un ağzından söylenmesidir. Tonyukuk yazıtında önce kağanlar övülür, onlarla birlikte dinlenmeden Türk milleti için önemli çabalar göstererek,

³⁵⁸ Kuljanova, “Eski Türk Anıtlarındaki Halk Birliği ve Memleket Bütünlüğü Ülküsü (Orhon ve Kutadgu Bilig Eserlerine Göre)”, 521.

³⁵⁹ Sever, “Orhun Yazıtları’ndaki Bazı Kavramları Yeniden Okumak”, 730.

³⁶⁰ Ergin, Orhun Abideleri, 43. (Bilge Kağan Abidesi DY)

³⁶¹ Ergin, Orhun Abideleri, 43. (Bilge Kağan Abidesi DY)

³⁶² Kuljanova, “Eski Türk Anıtlarındaki Halk Birliği ve Memleket Bütünlüğü Ülküsü (Orhon ve Kutadgu Bilig Eserlerine Göre)”, 521-522.

yorulmak sureti ile kudretli bir toplum kurulduğu övünerek açığa vurulur. Birlik, beraberlik ve bağımsızlığı sağlamak için kağana itaat etmek, hâkime kulak vermek ve yurt tehlikeyle karşı karşıya kaldığında yurt uğruna hayatını ortaya koyacak kahramanları övmek gibi hasletler taşu kazanmıştır. Birlik beraberlik içinde olan Türk milletini yenebilecek gücün dünyada bulunmadığı vurgulanmaktadır. Kutadgu Bilig’de de vezir Aytoldı da Küntuğdı Elik’in yetkin birisi olması için şahsi hayat deneyimlerini, öğrendiklerini anlatır. Örneğin, Tonyukuk’ta “Yufka olanın parçalanması kolay imiş, ince olanı kırmak kolay. Yufka kaim olsa parçalanması zor imiş. İnce yoğun olsa kırmak zor imiş.³⁶³”, “Kağanı bahadır, veziri bilgin milletin kutu başındadır”; Kutadgu Bilig’te: “Gelen kutu, elinde muhafaza edemezsen geçer, elindekini kaybedersen eskir”, “Kut gelirse kişi su gibi taşar, yeni ay gibi parıldar” gibi satırlar günümüzde bile geçerliliğini sürdürmektedir.³⁶⁴

Dolayısıyla İslami dönem yazılı Türk metinleri olan Kutadgu Bilig ve Divan-ı Lugati’t-Türk bir kriz döneminden sonraya ait olduğu anlaşılan Orhun Anıtları mirasından faydalanmıştır. Yeni bir medeniyetin çatısı altında Yusuf Has Hacib ve Kaşgarlı Mahmut atalarının sesini yeni medeniyete iletmek ihtiyacını ve sorumluluğunu almışlardır. Zaman geçer, mekân değişir, insanlar bin bir yabancı etkiyle geçmişlerini hafızasından siler veya kabul etmezler ancak Orhun Anıtları gibi önemli yapıtlar, hayatı devam ettirmede önemli rol oynar.³⁶⁵

Bütün milletler, kendi milli benliklerini muhafaza etmek, geleceğini garanti altına almak isterler Bu isteğin hayata geçirebilmesi ise, yaşayan neslin bir önceki nesilden miras olarak devir aldığı değerleri, yeni nesillere intikal etmesi ve onların da bu değerleri ilerleterek döneme uygun hareketle hayata geçirmesiyle mümkündür.

Tüketim ekonomisini önceleyen ve her şeyin alınıp satılabilir bir meta olarak anlaşılmasını hedefleyen düşünce veya diğer milletlere dikte ettirmeye çalışılan deli gömleği, Türk milletine de giydirilmeye çalışılmaktadır.

Bu düşünceye mahkûm bir anlayış kabul edilmiyorsa, Bilge Kağan ve Tonyukuk tarafından gösterilen tehlikeyi ve bu tehlikeyi bertaraf etme yolunu doğru anlamak ve değerlendirmek gerekmektedir.

Bu noktada Ötüken, sahip olunan ortak hafızayı ifade etmektedir. Bu ortak hafızanın kabul edilmemesi, Türk milletinin bunalımı, esareti ve yok oluşu demektir. Bu nedenle yönetenlerin Türk milletine sistem içinde maddî ve manevî kültürel gelişme için bir yapı sağlarken, yönetilenler, Türk halkının yabancı geleneklere gereksinim duymayan değişmeyen örf ve adetleri olduğunu anlamalıdır.³⁶⁶

Hiç şüphesiz kendi benliklerinde uzaklaşan kuşaklar karamsarlık düşüncesine sevk edilirler. Bunun önüne geçmek sadece Anadolu rönesansı yani bu bölgeye ait bir “küllerinden doğma” ile

³⁶³ Ergin, Orhun Abideleri, 69. (Tonyukuk Abidesi GY)

³⁶⁴ Kuljanova, “Eski Türk Anıtlarındaki Halk Birliği ve Memleket Bütünlüğü Ülküsü (Orhon ve Kutadgu Bilig Eserlerine Göre)”, 522.

³⁶⁵ Eningün, “Orhun Abideleri: Besleyici Güç”, 345-346.

³⁶⁶ Sever, “Orhun Yazıtları’ndaki Bazı Kavramları Yeniden Okumak”, 731-732

olanaklı hale getirilebilir. Çünkü rönesans fiziki çevreyi öğrenip, oradan metafiziksel manevi değerlere ulaşım, “kendimize dönüş” hareketini ifade etmektedir. Bu sebeple, Anadolu’daki bin yıllık tefekkür geçmişini sistemli bir şekilde araştırarak bir ilim zihniyeti haline getirmek, gerekmektedir.³⁶⁷

Son tahlilde, dünya kültürünün en büyük anıtları arasında yer alan Orhun Anıtları’nda kültür, din, toplumsal yapı, siyaset, devlet yönetimi, halkın birliği ve hükümdarların görev ve yetkileri Türk düşünce sistemine kaynaklık eden bir edebi eser halinde ortaya çıkmıştır. Burada ve sonraki asırlarda Kutadgu Bilig ve Divan-ı Lügati’t-Türk gibi eserlerde ifade edilen ilkelerin günümüz Türk düşünce sistemine aktarılması da bu tür değerlendirmelerle ortaya çıkacaktır.

SONUÇ

Orhun Anıtları, Türklerin devlet düzeni ve devlet düzenini koruma mücadelesini, devlet ve millet arasındaki ilişkilerin düzenlenişini, bozkır töresini, Türklerin inanç dünyasını ortaya koymaktadır.

Üst düzey bir devlet olgusu tezahürü olan Orhun yapıtları kuşkusuz Türk bilimini anlatan en mühim aracıdır. Mitolojik ifade ve faktörlerin olduğu bir materyal olan anıtların esas unsurunu Türk milletinin dini düşüncesi oluşturmaktadır. Tanrı ve Tanrıya aidiyeti olan bireylerin tutumu ve insanoğlunun varoluşu gibi pek çok konuda bizi aydınlatan anıtlar milletin özünü anlatmaktadır. Gök Tanrı’nın dışında farklı inanışların da ileri sürüldüğü anıtlar vasıtası ile ulaşılmaktadır. Tanrı inanışının haricinde muhtelif güçlere de saygı duyulması kuşkusuz asıl Tanrı inancını ortadan kaldırmamıştır. Başka bir anlatım ile, anlatılan dini anlayış gelişerek daha düzenli

³⁶⁷ Uyanık, “Yeni Bir Türk-İslam Medeniyeti Tasavvuru İçin Hoca Ahmed-i Yesevi ve Yönteminin Önemi”, 202-203.

bir hale gelmiş, kadim zamanların izlerine şahit olunmakla birlikte bu konular yapıtlarda da kendini göstermiştir. Tanrıça Umay ve halkla ilişkili bir tanrısallığı anlatan Yer su gibi düşünceler yaşanan zamanın izlerini üstlenirken, milli ve mutlak güç sahibi bir Tanrı düşüncesi ise sistemleşmiş bir inancı dermeyan etmektedir.

Bu bağlamda Türk aklının ve değerler bütünü'nün Türkistan'da inşa ettiği felsefi düşünceni Türkiye'de yani Ön Asya'da bulunan felsefeleri Anadolu'da baştan itibaren oluşturmak sureti ile, her alanı kapsayan felsefe olgusunun öneminden dolayı Türk felsefesine vazgeçilmez bir yer sağlama çabası içinde olmak gerekmektedir.

Anıtlarda günümüze bakan söylemlerin, geçmiş duygusunu harekete geçirerek toplumsal belleğe heyecan kazandıracağı aşikârdır. Ayrıca anıtların felsefeyi Anadolu'da yeniden yurtlandırmak açısından okunması da iradenin batılılaştığı bir dönemde Türk milletine Orta Asya kökenleri hakkında bir hız kazandıracaktır.

Orhun Yapıtlarının, Türk milletleri için önemli bir yer teşkil eder. Bunlardan en önemlisi, yapıtların Türkçenin ilk yazılı belgeleri olması gelir. Günümüze kadar incelenen araştırmaların neticesinde, Orhun harfleriyle oluşturulmuş yazıtlar ve belgeler, Türk lisanı geçmişinin ilk esaslı noktalarını oluşturur. Bu yapıtların, dili araştırıldığında Türkçenin eski döneme kıyasla oldukça ilerlemiş bir dil olduğu neticesine varılabilir. Gerek lisan zenginliği gerek kavram dağarcığının uygulanması, bu belgelerdeki dilin sözlü ve yazılı anlatıma büyük yatkınlık gösterdiğini açıklamaktadır.

Orhun Anıtları; Türk tarihi, toplum hayatı açısından açıklayıcı bilgilerle doludur. Yapıtlar, Göktürk Kağanlığı tarafından oluşturulmuş bir tarihi görümündedir. Tarihte ilk defa Türk adı ile inşa edilen bir devlet, bozkır devletlerinin izlerini taşır. Aynı soydan gelen bütün boylarını il adı ile oluşturacak yapıda merkezi otoriteye bağlanması, siyasal erkin bütünü ile orduya dayandırılması, dolayısıyla da iktisadi gücün bu ordu ile sağlanmasıdır.

Anıtlarda ifade edilen öneri ve düşünceler açık geçmiş deneyimlere dayanmaktadır. Bu deneyimlerin okunması, üzerinde düşünülmesi, çıkarımlara varılması, günümüz Türkiye'sinin bugününün, bugüne nasıl geldiğinin ve benzer olaylar karşısında nasıl kültürel tepkiler verilmesi gerektiğinin ortaya çıkmasına katkı sağlayacaktır.

Anıtlar, "Türklük bilincini oluşturmak ve Türk birliğini sağlamak" düşüncesi üzerine siyasi amaç gütmüştür.

Orhun Anıtları, bu bağlamda Türk milletinin sosyal zihin noktasının tespiti için bir önsöz niteliği taşımaktadır. Anıtların günümüz Türk felsefesinin bir yapı taşı olarak değerlendirilmesi, günümüz dünyasında kendini tanımlamakta açmazlara düşen Türk toplumuna düşünsel bir altyapı sunacaktır. Bu yazıtların daha detaylı incelenmesi, Türk düşünce tarihinin karanlık bölümlerinin aydınlatılmasına katkı sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- Açıkgenç, Alparslan, "İlk Müslüman Türklerde Düşünce ve Bilim", *Türkler*, V: Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Adaloğlu, Hasan Hüseyin, "Siyasetname", *DİA*, C. 37, İstanbul 2009.
- Akyol, Aygün, "Bireysel ve Toplumsal Hayatta Sosyal Adaletin Yeri", *Türk Medeniyeti Dergisi*, yıl: 1, Sayı: 2020/1.
- Akyol, Aygün, İbn Haldun'da Kültür ve Medeniyet Tasavvuru, Ankara: Elis Yayınları, 2019.
- Akyol, Aygün, Kutadgu Bilig'de Ahlak ve Siyaset, Ankara: Araştırma Yayınları, 2013.
- Alyılmaz, Cengiz, "Bilge Tonyukuk Yazıtları Üzerine Birkaç Düzeltme", *Türk Dilleri Araştırmaları (György Kara Özel Sayısı)*, 2000.
- Alyılmaz, Cengiz, "İpek Yolu ve Orhun Yazıtları", *AÜ Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 24, Erzurum 2004.
- Alyılmaz, Cengiz, "Köktürk Yazıtları ve Köktürk Yazıtlarında Atlar", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 1996, S. 4.
- Arat, Reşit Rahmeti, Kutadgu Bilig, Çeviri, Ankara: TDK Yayınları, 1991.
- Arslan, Ahmet, "Çevirenin Takdimi: Fârâbî Hakkında", *Fârâbî, İdeal Devlet İçinde*, Ankara: Vadi Yayınları, 1997.
- Ayan, Ekrem, Türk Mitolojisinde Su Kültü ve Yada Taşı", *Türkler*, C. III, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Aydın, Erhan, Orhon Yazıtları Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ong, Küli Çor, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2017.
- Aydın, Mehmet, "Orhun Abidelerinin Mesajları", *Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü*, S. 329, Y. XXVIII, Eylül 1990.
- Aydın, Mehmet, "Orhun Abidelerinin Mesajları", *Türk Kültürü*, S. 329, Y. XXVIII, Eylül 1990.
- Balci, Onur, "Türkiye Türkçesi ve Kazak Türkçesi Örnekleriyle Orhun Yazıtları'nın Çağdaş Türk Lehçelerine Aktarma Farklılıkları", *Türk Dünyası*, S. 40.
- Banarlı, Nihad Sâmi, Edebiyat Sohbetleri, İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 2007.
- Banarlı, Nihat Sami, Resimli Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1987.
- Barkan, Ömer Lütfi, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler", *Vakıflar Dergisi* 1942, 2.
- Batur, Zekerya; Gülbike Yıldırım, "Orhun Yazıtlarında Anlama ve Anlatma Becerileri", *Turkish Studies*, Volume 8/4, Spring 2013.
- Bayat, Fuzuli, Korkut Ata: Mitolojiden Gerçekliğe, Ankara: Karam Yayınları, 2003.

- Bayram, Mikail, "Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslâmlaşmasında Hoca Ahmed-i Yesevî'nin Rolü", Ahmed-i Yesevî Hayatı-Eserleri-Fikirleri-Tesirleri, ed. M. Esad Coşan, İstanbul: Seha Neşriyat, 1996.
- Buluç, Sadettin, "Orhun Kitabelerine Göre Türklerde İstiklal Aşkı", *Yeni Türk İstanbul Halk Evleri Mecmuası*, C. 9, S. 102, Haziran 1941.
- Caferoğlu, Ahmet, Türk Dili Tarihi, C. I-II, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1984.
- Cevizci, Ahmet, Felsefe Sözlüğü, İstanbul: Paradigma Yayınları, 2000.
- Cihan, Ahmet Kamil, Orhun Yazıtlarındaki Bilge Terimi Üzerine, *Felsefe Dünyası*, Sayı:35, Ankara 2002/1.
- Cüveyni, Alaeddin Ata Melik b. Muhammed, Tarih-i cihan Güşa, çev. Mürsel Öztürk, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1988.
- Çiftcioğlu, İsmail, "Orta Asya - Anadolu İlim ve Kültür Köprüsü(XI-XVI. Yüzyıllar)", *Bilig*, Kış / 2008, S. 44.
- Davletşin, Gamirzan, Türk Tatar Kültür Tarihi, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013.
- Demir, Sertaç Timur, "Türk Toplumunun Kültürel Belleği Bağlamında Orhun Abideleri'ni Yeniden Düşünmek: Taşın Bedeni ve Belleği", *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, S. 6, No. 2, Mart 2017.
- Divitçioğlu, Sencer, Kök Türkler, İstanbul: Ada Yayınları, 1987.
- Durmuş, İlhami, "Arkeolojik Kalıntı, Buluntu ve Yazılı Belgelere Göre Köl Tigin Bilge Kağan Anıtlıkları ve Bu Anıtlıklardaki Türk Kültür Unsurları", *Gazi Türkiyat*, 2007/1.
- Eningün, İnci, "Orhun Yazıtları: Besleyici Güç", III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu, C. 1, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Basımevi, 2011.
- Ercilasun, Ahmet Bican, Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi, Ankara: Akçağ Yayınları 2008.
- Ercilasun, Ahmet Bican, Türk Kağanlığı Türk Bengü Taşları, İstanbul: Dergah Yayınları, 2016.
- Ergin, Muharrem, Orhun Abideleri, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2010.
- Erkan, Fatma Nur, Orta Asya'da Yesevî Geleneğinin Toplumun İslâmlaşmasına ve Müslüman Kalmasına Etkisi, *KİSBU İlahiyat Dergisi*, 1 (Haziran/2019/1).
- Farabî, Ebû Nasr, İlimlerin Sayımı, telif ve tercüme: Mevlüt Uyanık, Aygün Akyol, Ankara: Elis Yayınları, 2017.
- Farabî, Muallim-i Sâni, çev. M. Ali Ayni, İstanbul: Nadir Yayınevi, 1333.
- Farabi, Ebu Nasr, Kitabul-Mille, *Divan Dergisi*, çev. Fatih Toktaş, Y. 7, S. 12, 2002/1.
- Farabî, El- Medînetü'l- Fâzıla, çev. Ahmet ARSLAN, Ankara: Vadi Yayınları, 2004.
- Farabî, Fusulü'l-Medeni, çev. Hanifi Özcan, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, 1987.
- Geybullayev, G, Rızayeva, V, "Eski Türklerde Umay Tanrıçası," çev. Muvaffak Duranlı, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, S. III, 1999.

- Gökalp, Ziya, Türk Medeniyet Tarihi, C. 2, haz. İsmail Aka; Kazım Yaşar Koprıman; İstanbul: Güneş Yayınları, 1974.
- Gökalp, Ziya, Türkçülüğün Esasları, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayını, 1990.
- Gömeç, Saadettin, "Umay Meselesi", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. V, S. I, 1990.
- Gömeç, Saadettin, Kök Türk Tarihi, Ankara: Berikan Yayıncılık, 2011.
- Gündoğdu, Abdullah, "Dil Malzemeleri Bakımından Türk Sosyal Hayatının Evrimi Üzerine Değerlendirmeler", III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildiriler Kitabı, C. 2, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Basımevi, 2011.
- Güzel, Abdurrahman, Bazı Müesseselerimiz ve Şahsiyetler Etrafında Milli Kültür- Milli Birlik, Ankara: KAB. Yayınları, , 1991.
- Has Hâcib, Yusuf, Kutadgu Bilig, terc. Reşit Rahmeti Arat, İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2008.
- Hasan Göktürk Erdoğan, Türk Töresi: Eski Türklerde Töre Uygulamaları, Ankara: Karakum, 2018.
- Hayit, Baymirza, "Sovyetler Birliğindeki Türklüğün ve İslâm'ın Bugünkü Durumu", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 41 (1987).
- Hoca Ahmed Yesevî, Divân-ı Hikmet, haz. Hayati Bice, Ankara: Diyanet Vakfı Yay., 2009.
- İbn Haldun, Mukaddime, çev. Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1988.
- İnalcık, Halil, Kutadgu Bilig'de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri, Reşit Rahmeti Arat İçin, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını, 1966.
- İzgi, Özkan, "Atatürk'ün Tarih İlmî Hakkındaki Düşünceleri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 1987, S. 4/10.
- Kaçalin, Mustafa S., "Orhon Yazıtları", *DİA*, C. 33, İstanbul 2007.
- Kafesoğlu, İbrahim, Eski Türk Dini, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1980.
- Kafesoğlu, İbrahim, Türk Milli Kültürü, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1984.
- Kaplan, Mehmet, "Orhun Abideleri'nde Mekan-İnsan Münasebeti", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, S. 1, 1984.
- Karakaş, Selim, "Orhun Abideleri'nde Teokrasi Problemi ve Yabancı Dinlerin Türk Bozkır İdari Anlayışına Etkileri", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Y. 1, S. 1 Güz 2016.
- Karamustafa, Ahmet Targon, "Yesevîlik, Melametilik, Kalenderilik, Vefailik ve Anadolu Tasavvufunun Kökenleri Sorunu", haz. Ahmet Yaşar Ocak. Osmanlı Toplumunda Tasavvuf ve Sufiler, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2005.
- Kardaş, Mehmet Nuri, Orhun Abidelerinin Türkçe Öğretiminde Değer Aktarımı Açısından Önemi II: Kül Tigin Abidesi, *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 7, S. 2.
- Kaşgarlı Mahmud, Divanu Lugati't-Türk, haz. Ali Çiçekli, İstanbul: May Yayınları, 1970.

- Kayapınar, Akif, "İbn Haldûn'un Asabiyet Kavramı: Siyaset Teorisinde Yeni Bir Açılım", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, S. 15, 2006.
- Keklik, Nihat, *Türkler ve Felsefe*, İstanbul: Fatih Yayınevi Matbaası, 1986.
- Kitapçı, Zekeriya, *Orta Asya Türklüğünün Büyük İslâm Kültür ve Medeniyetindeki Yeri*, Konya: Damla Matbaası, 1995.
- Koca, Salim, "Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 2, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Konur, Himmet, *Horasan'ın İslam ve Tasavvuf Tarihine Katkısı (Hicri I-V. Asırlar)*, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2005, 21.
- Kozmin, N. N., "Orhun Abideleri Muharriri Atısı Lakaplı Yollığ Tigin", *Ülkü Halkevleri Dergisi*, C. 9, Temmuz 1937.
- Köprülü, Mehmed Fuad, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, haz. Orhan Fuat Köprülü. Ankara: Akçağ Yayınları, 2013.
- Köprülü, Mehmed Fuad, *Anadolu'da İslamiyet*, haz. Metin Ergun, Ankara: Akçağ Yayınları, 2012.
- Köprülü, Mehmed Fuad, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Ankara: Akçağ Yayınları, 2003.
- Kuljanova, Bahıtgül, *Eski Türk Anıtlarındaki Halk Birliği ve Memleket Bütünlüğü Ülküsü (Orhon ve Kutadgu Bilig Eserlerine Göre)*, III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu" Bildiri Kitabı, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Basımevi, 2011.
- Kumru, Coşkun, "Türk Mitolojisi Penceresinden Orhun Abidelerine Dair Değerlendirmeler", *ulakbilge*, 2017, C. 6, S. 20.
- Kurşunoğlu, Mustafa Said, "Farabi'nin Siyaset Felsefesinde Senkretik Bir Terim Olarak 'Mille'", *Mavi Atlas*, 6(Özel Sayı)/2018.
- Küyel, Mübahat Türker, "Bilge Kağan Filozof Arhont mudur?", *XI. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler*, II. Cilt, TTK Yay., Ankara.
- Küyel, Mübahat Türker, "İslâm Öncesi Türklerde Devlet Adamlarının Eğitilmesindeki Bilgece İlkeler ve Uluğ Bey", *Uluğbey ve Çevresi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, haz.: Ankara: Songül Boybeyi, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 1996.
- Küyel, Mübahat Türker, "Kutadgu Bilig ve Fârâbî", *Uluslararası, İbn Türk, Harezmi, Fârâbî, Beyruni ve İbn Sina Sempozyumu Bildirileri*, Ankara 1990.
- Küyel, Mübahat Türker, "Bilge Kağan Bir 'Filozof Arhont' Mudur?", *XI. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler*, II. Cilt, Ankara: TTK, 1994.
- Mau-Tsai, Liu, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, çev. Ersel Kayaoğlu, Deniz Banoğlu, İstanbul: Selenge Yayıncılık, 2006.

- Melikoff, Irene, Uyur İdik Uyardılar. çev. Turan Alptekin, İstanbul: Demos Yayınları, 2011.
- Necip Asım, Orhun Abideleri, İstanbul: Maarif Vekâleti, 1341/1925.
- Ocak, A. Yaşar, Alevî ve Bektaşî İnançlarının İslâm Öncesi Temelleri, İstanbul: İletişim Yay., 2000.
- Ocak, Ahmet Yaşar, "Ahmed Yesevi ve Türk Müslümanlığı", Yesevilik Bilgisi, edit. Cemal Kurnaz, Mustafa Tatcı, Ankara: MEB, 2000.
- Ocak, Ahmet Yaşar, "Ahmed-i Yesevî ve Türk Halk Müslümanlığı" Ahmed-i Yesevî, Hayatı, Eserleri, Fikirleri, Tesirleri, İstanbul: Seha Yayıncılık, 1996.
- Ocak, Ahmet Yaşar, "Anadolu Sufiliğinde Ahmed-i Yesevi ve Yesevilik", Yesevilik Bilgisi, edit. Cemal Kurnaz, Mustafa Tatcı, Ankara: MEB, 2000.
- Ocak, Ahmet Yaşar, Babailer İsyanı (Aleviliğin Tarihsel Altyapısı Yahut Anadolu'da İslam-Türk Heterodoksisinin Teşekkülü), İstanbul: Dergah Yayınları, 2009.
- Ocak, Ahmet Yaşar, Türk Sufiliğine Bakışlar, İstanbul: İletişim Yayınları, 1996.
- Olguner, Fahrettin, Fârâbî, İzmir: Akademi Kitapevi, 1993.
- Orkun, Hüseyin Namık, Eski Türk Yazıtları, Ankara: TDK Yayınları, 1986.
- Ögel, Bahaeddin, Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi, C.II, Ankara: KB Yayınları, 1981.
- Ögel, Bahaeddin, Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2001.
- Ögel, Bahaeddin, Türk Kültürünün Gelişme Çağları, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını, 1998.
- Ögel, Bahaeddin, Türk Milleti ve Türk Devleti, Tarihte Türk Devletleri I, Ankara: Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yayını, 1987.
- Ögel, Bahaeddin, Türk Mitolojisi: Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar, II. Cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995.
- Ögel, Bahaddin, Türk Mitolojisi, C. I-II, Devlet Kitapları, İstanbul: Millî Eğitim Basım Evi, 1971.
- Ögel, Bahaeddin, Türklerde Devlet Anlayışı, Ankara: Başkanlık Basımevi, 1982.
- Özbay, Murat; Esra Karakuş Tayşi, "Dede Korkut Hikayeleri'nin Türkçe Öğretimi ve Değer Aktarımı Açısından Önemi", *Pegem Eğitim ve Öğretim Dergisi*, C. 1, 2011, S. 1.
- Özkeçeci, İlhan, Zamana Aşanlar (IX. Yüzyıla Kadar Türk Sanatı). Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul: HMS GRUP Yayınları, 2004.
- Özkeçeci, İlhan, "Orhun Abidelerinin Estetik ve Muhtevasının Önemi", III. Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Basımevi, 2011.
- Özyetgin, Ayşe Melek, Tarihten Bugüne Türk Dili Alanı, "Chinese Academy of Social Science (Konferans)", Turfan, Çin, Ocak 23-25, 2006

Öztuna, Yılmaz, Başlangıcından Zamanımıza Kadar Türkiye Tarihi. C. I, Tifdruk Matbaacılık A.Ş., İstanbul: Hayat Yayınları, 1963.

Öztürk, Ali, Ötüken Türk Kitabeleri, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1973.

Öztürk, Ali, Tarihsel Çerçevesi Bağlamında Küresel Bir Kültür Ağı Olarak Orta Asya'daki Tasavvufi İslamlaşmanın Sosyolojik Sonuçları, *Tarih ve Uygarlık İstanbul Dergisi*, Sayı 3, Mayıs- Haziran 2013.

Öztürk, Eyüp, Vefilik ile Delilik Arasında (İbnüs'-Serrac'ın Gözünden Müvelleh Dervişler), İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2013.

Pala, Ayhan, Yesevilikten Bektaşiliğe Türk Müslümanlığı, Yesevilik Bilgisi, ed. Cemal Kurnaz, Mustafa Tatcı, Ankara: MEB, 2000.

Pamir, Aybars, "Orta Asya Türk Hukukunda "Töre" Kavramı", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C.LIX, S. IV, 2010.

Poyraz, Hakan, "Türk Felsefesi: İmkândan Gerçekliğe", *Türk Yurdu Dergisi*, 2011, C. 31, S. 283.

Poyraz, Hakan, "Değerlerin Kuruluşu ve Yapısı", Değerler ve Eğitimi Uluslararası Sempozyum Bildirileri, İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yay, 2007.

Rosenthal, Erwin I.J., Ortaçağ İslam Siyaset Düşüncesi, çev. Ali Çaksu, İstanbul: İz Yayıncılık, 1996.

Sakaoğlu, Saim, "Orhun Anıtları İle Dede Korkut Kitabı'nın Destansı Yapıları Üzerine", *Türk Kültürü*, S. 473, Y. XL, Eylül 2002.

Sarı, İbrahim, Peygamberin İnzindeki Millet Türkler, İstanbul: Net Medya, 2016.

Serdaroğlu, İsmihan, Farabi'nin Siyaset Felsefesi İle Türk Devlet Anlayışının Benzerlikleri, Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.

Sertkaya, Osman Fikri, "Göktürk Tarihinin Meseleleri", Ankara: Türk Kültür Araştırma Enstitüsü, 1995, S. 40.

Sever, M., "Toplumsal Bellek ve Geleneksel Eylem Bağlamında Bir Sözel Tarih Metninin Değerlendirilmesi", *Milli Folklor*, 77, Bahar 2008.

Sever, Mustafa, "Orhun Yazıtları'ndaki Bazı Kavramları Yeniden Okumak", III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildiriler Kitabı, C. 2, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Basımevi, 2011.

SIĞRI, Ü.; Y. ERÇİL (2007). Türklerde Yönetim Gelenekleri ve Türk Yönetim Tarihi, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.

Şahin, Hanifi, "Orta Asya'dan Anadolu'ya İrfan Geleneğinde İnsan Tasavvuru: Ahmed Yesevî-Ahmed-i Hânî Mukayesesi", 2. *Uluslararası Ahmed-i Hani Sempozyumu*, ed. Abdulcebbar Kavak, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Yayınları 22, Ağrı 2018.

Şehrezuri, Şemsüddin, Nüzhetü'l-Ervah: Bilgelerin Tarihi ve Özdeyişleri, çev. Eşref Altaş, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Yayınları, 2015.

- Şeker, Mehmet Fatih, Türk Dini Düşüncesinin Teşekkül Devri, İstanbul: Dergâh Yay., 2016.
- Taneri, Aydın, , “Hârizmşahlar”, *DİA*, XVI, İstanbul 1997.
- Tanyu, Hikmet, “Türk Töresi Üzerinde Yeni Bir Araştırma”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXIII, Ankara 1978.
- Taş, İsmail, Türk-İslam Düşüncesi Yazıları, Konya: Palet Yayınları, 2017.
- Taşgâlı, Ahmet, “Türkistan”, *DİA*, C. 41, İstanbul 2012.
- Taşgâlı, Ahmet, Göktürkler I-II-III, Ankara: TTK, 2014.
- Taşgâlı, Ahmet, Kök Tengri'nin Çocukları, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2017.
- Tekin, Talat, Orhun Yazıtları: Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk, İstanbul: Simurg Yayınları, 1998.
- Tezcan, Mehmet, “Orhun Yazıtları Diplomatik Bakımdan Hangi Gruba Girer?”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, S. 6(3), 2017.
- Tosun, Necdet, Ahmed Yesevi, Ankara: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, 2016.
- Tosun, Necdet. “Orta Asya’da Tasavvuf”, Orta Asya’da İslam 1, haz. Muhammed Savaş Kafkasyalı, Ankara-Türkistan: Ahmet Yesevî Üniversitesi Yayınları, 2012.
- Turan, Osman, Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi I-II, İstanbul: Turan Neşriyat, 1969.
- Tutar, Adem, “İslam Öncesi Türk Devlet Geleneğinde Adalet Anlayışı”, *Türkler*, Cilt II, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Türkdoğan, Orhan, Kültür-Değişme ve Toplumsal Çözülme, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayınları, 2004.
- Uyanık, Mevlüt, Üç Tarz-ı Siyaset: Bir Üst Kimlik Tasarımı Olarak Türkiyelilik, İstanbul: Metropol Yayınevi, 2003.
- Uyanık, Mevlüt, Felsefi Düşünceye Çağrı, Ankara: Elis Yayınları, 2012.
- Uyanık, Mevlüt, “Yeni Bir Türk-İslâm Medeniyeti Tasavvuru İçin Hoca Ahmed-i Yesevî ve Yönteminin Önemi”, *Diyanet İlmî Dergi*, C. 52, S. 4, Ekim-Kasım-Aralık 2016.
- Uyanık, Mevlüt, “Modern İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri”, *Muhafazakar Düşünce*, Y. 12, S. 47, Ocak Nisan 2016.
- Uyanık, Mevlüt, “Yûsuf Has Hâcib’e göre Mutluluk Bilgisi Fârâbî’nin Tahsilu’s-Saade Tasavvuru Bağlamında Bir İnceleme”, *Yûsuf Has Hâcib’in Doğumunun 1000. Yılında Kutadgu Bilig Türk Dünya Görüşünün Şaheseri Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul 2016.
- Uyanık, Mevlüt, “Felsefeyi Anadolu’da Yeniden Yurtlandırmak-Türk Felsefesine Giriş”, *Muhafazakar Düşünce*, Y. 15, S. 54, 2018.
- Uyanık, Mevlüt, “Türk Felsefesi: İmkânı ve Gerekçeleri Üzerine Notlar”, *Journal of Islamic Research*, 2019; 30(1).

- Uyanık, Mevlüt, Felsefeyi Anadolu'da Yeniden Yurtlandırmak, Eskişehir: Kırmızılar Yayıncılık, 2020.
- Uygur, Nermi, Türk Felsefesinin Boyutları, İstanbul: Yapı Kredi Yay., 2012.
- Ülken, Hilmi Ziya, Ziya Gökalp, İstanbul: Kanaat Kitap Evi, t.y.
- TAŞAĞIL, A. (2013). Kök Tengri'nin Çocukları (Avrasya Bozkırlarında İslam Öncesi Türk Tarihi), İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Yazıcı, Nesimi, "Hoca Ahmed Yesevî Döneminde Türk-İslâm Kültürünün Oluşumu-Gelişimi", *Diyanet İlmi Dergi* 29/4 (Ağustos 1993).
- Yıldırım, Kazım, Türklerde ve Fârâbî'de Devlet, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1986.
- Yıldız, Hakkı Dursun, İslamiyet ve Türkler, İstanbul: Yeni Zaman Yayınevi, 2000.
- Yılmaz, Gökhan, "Siyasî İktidarın Meşrûiyet Gerekçelerinden Biri Olarak Köken Miti ve Efsanevî Soylar", *Kutadgubilig Felsefe Bilim Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 10, Ekim 2006.
- Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig, çev. Reşid Rahmeti Arat, Ankara: TTK Yayınları, 1988.

